శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

పీఠిక.

ఉ. శ్రీకరశాఖ మై ద్విజనిషేవిత మై సుమనఃప్రజీవనం
బై కలధౌతసుందరమహాచ్ఛద మై సుమసారవద్ద్యుతి
ప్రాకట మై ప్రశస్తపదపల్లవ మై యలరారునాశ్రితా
నీకఫలప్రదంబు హరినిర్జరశాఖి సమాశ్రయించెదన్. 1

సీ. చిన్నిచెందొవవిందు కన్నెగేదఁగిరేకు దోఁపినయందంపుఁదురుముతోడ
సరసదూర్వాదళాంకురగుచ్ఛకచ్ఛాయ లీను నిద్దంపునెమ్మేనితోడఁ
గరుణారసమరందభరసంభృతమ్ము లై తనరు నేత్రారవిందములతోడఁ
గాలాహిక్రియ నభక్తజనంబులకు భయోత్పాదియౌ నభయహస్తంబుతోడ
హృదయమునఁ గానుపించి యభీప్సితప్రబంధశబ్దార్థవిజ్ఞానభవ్యభక్తి
యొసఁగుఁ గావుతఁ దల్లి భక్తౌఘదుఃఖలావి దక్షిణకాళికాదేవి నాకు. 2

వ. అని యిష్టదేవతాప్రార్థనంబు చేసి మున్నొకనాఁడు విద్యానగరిలో నచిం
త్యకారుణోపాగమ స్నేహసాహచర్యుం డగుశివయోగి [illegible]
దనం బరిప్రాప్త మైన యంధ్రశబ్దచింతామణిగ్రంథంబు లోకోపకారార్థం
బుగాఁ డీక గావింపంగోరి నెమ్మనంబున. 3

ఉ. ఏమిమహాద్భుతం బది హరీహరి యెక్కడియంధ్రశబ్దచిం
తామణిఫక్కి యెక్కడిమతంగనగంబు యుగాదిసంభవుం
డై మని చన్న నన్నయమహాకవి యెవ్వఁడు సిద్ధుఁ డెవ్వఁ డా
హా మదగణ్యపుణ్యసముదగ్రతఁ జేకుఱెఁ గాదె యిన్నియున్. 4

మ. ఇలఁ బ్రజ్ఞాధికు లౌకవుల్ మునుపు లేరే వారు వ్యాఖ్యానక
ర్తలు గానోపరె పెక్కువత్సరము లంతర్హిత మైయున్న యీ
తెలుఁగువ్యాకరణంబు నా కొసఁగెఁ బ్రీతిం డీక గావింపు మం
చలసిద్ధుండు మదిష్టదేవత విరూపాక్షుండు నిక్కంబుగన్. 5

వ. అని గణించి లోకోపకారసుకృతకీర్తిలాభవితర్కంబునం బ్రహర్షించి యాంధ్ర
వ్యాకరణభాష్యనిబంధనోత్సుకుండ నై యం దాది నస్మచ్చరిత్ర మభి
వర్ణించెద. 6

సీ. స్థిరకీర్తి యెలకూచి తిప్పనార్యుఁడు గాంచె శుచిశీలు వల్లభసోమయాజి
నతనికిఁ దిప్పన్న యజ్ఞన్న యు ననంగ సుచరిత్రు లిద్దఱు సుతులు పుట్టి
రాతిప్పనకు భైరవన్న నన్నయ నాఁగ నలఘు లిద్దఱు తనూజులు జనించి
రాభైరవునకు నొజ్జరతిర్మలయ్య రామనయుఁ జిట్టపయు సూరనయుఁ గల్గి
రాతిరుమలేంద్రుఁ డళియరామావనీశ, దత్త యెడపల్లిముఖ్యసద్గ్రామ హేమ
చామరచ్ఛత్ర పల్యంకికామణీవి, భూషఁడై వెదుషీస్ఫూర్తిఁ బొలుపుమించె.

ఉ. అత్యనఘుండు రామఘనుఁ డాత్మజులం గనియెన్ శుచిత్వసాం
తత్యాగభీరు భైరవుని నాగన నప్పన రామధీమణిన్
భృత్యమరాద్రి భైర నసుకిఁ గల్గిరి సత్తమాయ లా
దిత్యుఁడు కృష్ణసత్కవి సుధీజనవందితుఁ డబ్బనార్యుఁడున్.

గీ. పాకనాఁటిసకలపండితకవిజనా, చార్యుఁ డైనకృష్ణయార్యవర్యు
నకును లక్ష్మమాంబికకు నేను నాదిత్య, కవియుఁ గల్గితిమి జగన్నుతులము.

సీ. భాష్యాదిబహుశాస్త్రపరిచయోదాత్తుఁడఁ గౌముదీనాటకకావ్యకవిని
భాషావివరణాఖ్యభవ్యశాస్త్రకరుండ బాహటస్థాననిబంధనుండఁ
జంద్రాపరిణయాదిసత్కృతిస్రష్టను దీప్రవామనపురాణప్రబంధ
భ్రామరీగీతప్రబంధౌఘకర్తను దక్షిణకాళికాతంత్రజ్ఞుఁడఁ
బ్రకటరాఘవయాదవపాండవీయ, నామకశ్లేషకవితాప్రణామకుండ
ననఘకౌండిన్యగోత్రుండ నఖిలసుకవి, తాస్వతంత్రుండ బహుకళాధరుఁడ నేను.

వ. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి తెలిఁగించెద నిది తొల్లి సకలకవితాప్రవర్తకుండగు శబ్దశాసనుండు సకలకవిహితంబుగా యథోచితసూత్రగర్భితంబులగునార్యావృత్తంబులఁ బంచపరిచ్ఛేదకంబుగా సమకట్టె నేను నానేర్పుకొలందిఁ దత్సూత్రవిభాగంబును దత్ప్రమేయవివరణంబును దదుదాహరణస్వరూపంబులును నంధ్రమయగద్యపద్యంబుల నేర్పరించి నాయాత్మదేవతయగు నంబాదేవికర్పించువాఁడఁ దదుపక్రమం బెట్టి దనిన.

సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము.

విశ్వశ్రేయః కావ్యం తదదోషౌ పరిష్కృతౌ చ వాగర్థౌ
సా వాగ్యా రసవృత్తిస్సన్ధ్యో హి రసో యథాతథం*కవిభిః. ౧

ఈయార్య నాలుగు సూత్రములు- ప్రథమసూత్రమున కర్థ మేదన్న- కావ్యం కవియొక్క కర్మము, ప్రబంధము- ఓయి ! కవికర్మము హాసవిలాసాదికమును-అది యుఁ గావ్యమటోయి యంటేఁ గాదు-ఏకర్మముచేతఁ గర్తకుఁ గవియను వ్యవహార మానో యది కావ్యము- వాచకత్వవాచకత్వములవలెనే యుదియును అట్టికావ్యము-విశ్వశ్రేయః-సర్వధర్మములలో శ్రేష్ఠము. "నానృషిః కురుతే కావ్యం" అన్నాఁడు గనుకను "యత్రేర్న్యత్ర . కవేర్వచః" అన్నాఁడు గనుకను, పవిత్ర మనుట. " మహర్షివీర్యః ప్రవిభావనాత్మసాక్షాత్కృతామరో కృతిమశక్తియుక్తిమార్గా, సమర్థానాగ్నో ఖిలదేహినాం భవే త్తవిః పునీతేచ గిరా విపాశ్చనా " అనెడిన్యాయమున విద్వత్కృతమైన కావ్యము సర్వోత్కృష్టము. అది యెట్లనవలె నంటేని- ఇష్టాపూర్తములలోఁ ఫలను, పూర్తవిశేషమైన కావ్యము సర్వపాపహరము గనుకను నిత్యకీర్తికరము గనుకను-"కీర్తిం స్వర్గఫలాం స్త్రాహు రాసంసారం విపశ్చితః"- అని యు, "మహాకీర్త్యా" అనియు మొదలైన శ్రుతిస్మృతిపురాణేతిహాసములచేతఁ గీర్తి ప్రతిపాదింపఁబడును గనుకను "ఏకశ్శబ్ద స్సమ్యజ్ఞాతః సుష్ఠుప్రయుక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతి" అని యు- "ఉపదిశతి హితార్థాన్ శ్రేయసీసన్మితా యా శమయతి దురితౌఘం మంగళం చాతనోతి, అభిముఖయతి దేవాన్ సత్కృతిః కీర్తిహేతు ర్నయతి ధన మశేషా నంకితాంశ్చ ప్రబన్ధాన్ "అనియు-"తటాకం ధననిక్షేపం ద్విజస్థాపన మేవచ, వనం శివాలయః కావ్యం సందనశ్చ సదానృణామ్, ముక్తిదా స్సప్తసన్తానా మహాపాతకినా మపి తారయన్తిచ దుర్గేభ్యః పిత్రా నుభయవంశజాన్ " అని యు- "మహానదీప్రవిష్టాని రథ్యామ్బూనీవ పావనాః, కావ్యేష్వర్చితనామానః సేవ్యన్తే మానవై ర్నరాః " అని యు, అనేక శ్రుతిస్మృతి పురాణేతిహాసవచనాదులచేత వర్ణింపఁబడ్డది గనుకను వ్యాసాదులు ప్రవర్తించిన విశిష్టాచారము గనుకను, కావ్యము సర్వోత్కృష్టము. తదదోషౌ పరిష్కృతౌచ వాగర్థౌ-తత్= ఆకావ్యము,అదోషౌ=అపార్థాదిదోషరహితములును, పరిష్కృతౌచ=గుణాలంకారయుక్తములు, నైన, వాగర్థౌ=వాగర్థములును, రెండువిశేషణము లేమోయి

---

* యథా.మథః- సా.

యంటే- క. ''దీకొని సురాసురేంద్రులు। కాకఘూకములకరణి......భీకర రణంబు సలిపిరి" అనువాక్యములు గుణాలంకారయుక్తములయినఁ గాని దోష సహితములు గనుక కావ్యము గాదు.

క. ప్రాతఃస్నానము చేయుదు, రాతతమతి సంధ్య వార్చి యౌపాసనముఁ
సీతాపతిపూజయు సం,క్రీతి నొనర్తురు పురిఁ ధరిత్రీదివిజుల్.

అనువాక్యము, అదోష మైనను గాని గుణాలంకారయుక్తము గాదు, గనుక కావ్యము గాదు. సావాగ్యా రసవృత్తిః- యా=ఏదైననేమి, రసవృత్తిః= విభావాది రూపములచేత రసమునకు ఆశ్రయమై యుండునో, సా=అది, వాక్= శబ్ద మనఁబడును. సాధ్యో హి రసో యథాతథం కవిభిః- శబ్ద మనఁగా రసాశ్ర య మైనది గనుక,యథాతథం=ఏరూపమునన్నైనను, కవిభిః=కవులచేతను,రసః= రసము, సాధ్యోహి=సాధ్యముచేయఁ దగ్గది. ఏయేరూపముననైన ననంగాను సంస్కృతకావ్యములే కావలె ననవలదు సకలజనవేద్య రసము లైన భాషాకా వ్యములును బాపహరములే, అని ప్రథమసూత్రమునకు ఐకమత్యము కల్పించు కొనునది. కవిభిః=కవీశ్వరులచేతను, సాధ్యోహి=సాధింపఁదగినదిగదా, "కవిభి స్సాధ్యః" అని విధిరూపప్రత్యయయోగ మున్నది గనుక యథోచితలక్షణ కవికల్పితకావ్యమే పవిత్ర మనుట.

"సత్కులీన శ్శుచి ర్దక్షశ్ఛన్దోవ్యాకరణాదివిత్ ।
ప్రశాన్త స్సుభగాకారో దైవజ్ఞశ్చ కవి ర్భవేత్"

అన్నాఁడు గనుక, యీలక్షణములు గలకవి పవిత్రుఁడు. అతఁడే, శుచిః కవిః. "కవిగ్ం సమ్రాజం'' మొదలైన శ్రుతివాక్యులచేతను పవిత్రుఁ డని చెప్పం బడును. తత్కావ్యమును బవిత్రమే యనుట. ఓయి! కల్పనాసమర్థుం డైననే చాలును,

"విభావకో భావితవస్తువర్ణనః ప్రభుః పురాణాగమశాస్త్రలోకదృక్ ।
కవిఃప్రశస్తోజ్జ్వలవాక్ప్రయోగవిత్ప్రమోదమాప్నోతిపరత్రచేహచ"

అని వాక్ప్రయోగదక్షుఁడు, ఉభయలోకపూజ్యుఁడుగాను చెప్పంబ డును. కులీనత్వాదిగుణములేవోయి యంటేని-

"న శూద్రస్య వచో గ్రాహ్యం శునోచ్ఛిష్టం హవి ర్యథా" అని మొద లైన నిషేధము లున్నవి గనుక కులీనత్వాది గుణములుగల లక్షణవంతుఁడే కవి యని తెలియునది. ఓయి! రసస్థితి యుండిన భాషాకావ్యము లైనను

బవిత్రములే యౌటివి. విదేశభాషలు స్మృతినిషేధములు మ్లేచ్ఛనములుఁగనుక శ్రుతినిషిద్ధములును-అవి యెట్లు పవిత్రములు? అంటే-

స్వస్థానవేషభాషాభిమతాస్సంతో రసప్రలుబ్ధధియః
లోకే బహుమన్యన్తే వైకృతకావ్యాని చాన్యదపహాయ.

స్వస్థాన=స్వదేశమందలి, వేషభాషా=వేషభాషలయందు- అభిమతాః=అభిమానము గల, సన్తః=పెద్దలు, రసప్రలుబ్ధధియః= రసప్రలుబ్ధ మైన బుద్ధిగలవారై, లోకే=లోకమందు, వైకృతకావ్యానిచ=దేశభాషాకావ్యములను, బహుమన్యన్తే=బహుమానింతురు. మ్లేచ్ఛనములు శ్రుతిగర్హితములైనం గాని, అవివిడిచినవ్యవహారహానియౌచున్నదిగనుక యపరిహార్యము. అందులో రసవత్కావ్యములైన రసబలముచేత భగవత్పరములు జ్ఞానకరములును సత్పురుషపరములును ధర్మప్రవృత్తిపరములును నగుచున్నవి, గనుక, బలవదిష్టానుబంధములై యున్నవి. బలవదిష్టానుబంధము లయిన యెడల నిషిద్ధములు సహా గ్రాహ్యములు. అది యెట్లంటేని- క్రత్వర్థము గవాదిప్రతిగ్రహము, ధర్మార్థము కౌటసాక్ష్యాదికము- తీర్థయాత్రార్థము కీకటాదిప్రవేశము మొదలైనవి గ్రాహ్యము లౌచున్నవి. కౌటసాక్ష్యాదికమువలెనె భాషాస్వీకారము కేవలము గర్హితము కాదు. గర్హిత మైనయెడల ప్రాకృతాదిదేశభాషామిశ్రములైన రూపకకావ్యములు యుగయుగములపెద్ద లేలస్వీకరించెదరు. అటుగాన,

"దేశభాషాపురాణాని రచితానిచ మానుషైః,
శ్రుత్వా కావ్యేతిహాసాంశ్చ భయమాప్నోతి మానవః"

అను వచనములకుఁ దాత్పర్యము వేఱే యున్నది. స్వదేశవ్యతిరిక్త దేశభాషానిబద్ధము లైన రామాయణ, భారత, భాగవతాదులు జప్యబుద్ధిచేత నాచరింపవల దనుట. అనంతరసూత్రముచేత, ఈయర్థమే చెప్పుచున్నాఁడు. అన్యదపహాయ= ఇతరభాషాకావ్యాదికము విడిచి, అపరిస్ఫుటార్థము లైన యితరభాషలవలన ఫలము లేదు. పరిస్ఫుటార్థరసము లైన స్వదేశభాషాకావ్యములవలన పురుషార్థము కలదు. కనుక, ఆంధ్రులకు, ఆంధ్రభాషాకావ్యములు గ్రాహ్యములు. కావ్యానిచ అని చకారప్రయోగమువలనఁ బదపదార్థవిచారణనిపుణులు సంస్కృతకావ్యముల నాచరింతు రనుట. ఇట్లన్నందుచేత సంస్కృతమందు అధికారానుభావములు లేని స్త్రీశూద్రద్విజాదులకైన నిదే యావశ్యక మనుట.

సిద్ధి ర్లోకాద్దృశ్యా లోకోఽనన్యాదృశ శ్చ నిత్య శ్చ
సంస్కారార్థో నియమోఽనియమాద్గ్రామ్యం హి యత్త్వపభ్రంశః. ౨

ఇవి నాలుగుసూత్రములు. సిద్ధిః=ఆంధ్రభాషాసిద్ధి, లోకాత్=లోకవ్యవహారమువలన, దృశ్యా=చూడఁదగినది. వ్యవహారసిద్ధ మనుట. లోకః=లోకవ్యవహారము, అనన్యాదృశశ్చ=భిన్నప్రకారమైనది కానిది యు, నిత్యశ్చ=నిత్యమైనదియు. ఎప్పటికి భాషాకవిత్వములును గలవే యనుట. నియమః=లక్షణము, సంస్కారార్థః=సంస్కారముకొఱకు, సలక్షణమైనదిసంస్కారవంత మనుట. అనియమాత్=లక్షణము లేనందుచేత, గ్రామ్యం హి=గ్రామ్య మగును. యత్తు=గ్రామ్య మనునదేదో, అపభ్రంశః=అదే, అపభ్రంశ మనిపించుకొనును. అపభ్రంశ మొగ్యము గాదు గనుక తద్వివేకముకొఱకు, ఈశాస్త్రమునఁ బ్రవర్తింపవలె ననుట. లక్షణము గలిగినది యగ్రామ్యమును, లక్షణము లేనిది గ్రామ్యము నైనం గా కుదాహరణములు.

క. హరిముఖసురపాలులకున్, భూరియుగాసువేల్పు పరమేశమనో
హరిహంససరము సంతత, కరుణ శుభాలొసఁగు శైలకన్యా మాకున్.

ఈపద్యములో సురపాలులకు, సరము, శుభాలు, శైలకన్యా, యనెడివి యుక్తలక్షణములు గాకున్నవి, కాఁగా గ్రామ్యములు. ఇవి సలక్షణము లైన సామ్యములు-

క. హరిముఖసురపాలురకుం, బరికింపఁగరానివెలుఁగు పరమేశమనో
హరహంససరసి సంతత, కరుణ శుభము లొసఁగు శైలకన్యక మాకున్.

గ్రామ్యసామ్యభేదము లిట్లిలాగే తెలిసికొనునది.

ఆద్య ప్రకృతిః ప్రకృతి శ్చాద్యే ద్వేషా తయో ర్వికృతిః
కేవలత యానుసర్తి త్త్యేభేచ యేయం యథాతథం భాషా. 3

ఇది యేకసూత్రము. ఆద్యే=సంస్కృతప్రాకృతభాషలు, ఆద్యప్రకృతిః=ఆద్యప్రకృతియు ను, ప్రకృతిశ్చ=ప్రకృతియు ను, అనిపించుకొనును. ఏషాతు=ఈయాంధ్రభాషమైన, తయోః=ఆరెంటికి, వికృతిః=వికృతి యనిపించుకొనును. యా=ఏదైననేమి, ఇయంభాషా=ఈయాంధ్రభాష, యథాతథం=యథేచ్ఛముగాను, ఉభేచ=ఆరెంటిని, కేవలతయా=ప్రత్యేకరూపముచేతను, అనుసర్తి= అనుసరించును. దీనితాత్పర్యము- కొన్ని తెలుఁగుమాటలు సంస్కృతము

నకే ప్రత్యేకముగాఁ దద్భవతత్సమము లౌను, కొన్ని ప్రాకృతమునకే ప్రత్యేకముగాఁ దద్భవతత్సమము లౌను-అది యెట్లంటేని- సముద్రమునకు సంద్రము, చంద్రునకు చందురుఁడు, మొదలైనవి ప్రాకృతమును మించి మొదలిసంస్కృతమునకే తద్భవము లైనవి. ప్రాకృతమున కైన-సముద్దము, చందుఁడు, అని రావలయును. కృష్ణుఁడు మొదలైనవి సంస్కృతమునకే తత్సమము లైనవి. ఇంక లక్ష్మికి లచ్చి, ఖడ్గమునకు కగ్గము, మొదలైనవి సంస్కృతమును ముట్టక ప్రాకృతమునకే తద్భవములైనవి. సిరి, మట్టి, పాలి మొదలైనవి ప్రాకృతమునకే తత్సమములు. ఈలాగుననే ప్రాకృతభేదములైన సౌరసేన్యాదిభాషలకును ప్రత్యేక ప్రత్యేకములుగాఁ దద్భవతత్సమము లౌను. సూక్తికి సుద్ది, ద్యూతమునకు జూదము, సౌరసేనికే తద్భవములు. యక్షులు జక్కులు, మాగధీతద్భవము. గుణము గొనము, పైశాచీతద్భవము. రాజకులము రాచకొలము, చూలికా తద్భవము. స్నిగ్ధము నిద్దము, మూక మూఁగ, అపభ్రంశతద్భవములు. ఈలాగునఁ దత్సమములును తెలిసికొనునది.

ఆద్యాయాః పఞ్చాశద్వర్ణాః ప్రకృతేస్తు తే దశోనాస్యుః
షట్త్రింశ దత్ర తే న్యేచానుప్రవిశంతి శబ్దయోగవశాత్. ౬

ఇది రెండుసూత్రములు. ఆద్యాయాః=సంస్కృతభాషకు, పంచాశద్వర్ణాః=ఏఁబది యక్షరములు, ప్రకృతేస్తు=ప్రాకృతమునకైన, దశోనాః=పది తక్కువగాఁ గల, తే=ఆయేఁబదియు, స్యుః=అగును. ఋ ౠ ఌ ౡ ఐ ఔ ఙ ఞ శ షలు, ఈపదియక్షరములు లే వనుట. అత్ర=యీతెనుఁగునందు, షట్త్రింశత్=ముప్పదియాఱక్షరములు గాని, మఱిలేవు. తే అన్యేచ=తక్కిన కడమవియు, శబ్దయోగవశాత్=తత్సమములతోడి యోగమువలనను, అనుప్రవిశంతి=ప్రవేశించును. షణ్ముఖుఁడు, శరీరము, ఇత్యాదిస్థలముల నవి తెలిసికొనునది.

ద్వివిధాదిదుదేతోచోప క్రతపా చాప్యనుస్వారా చ
కగ చజయుగ టడణ తదన పబమ యరలవసహాళంతు హల్వర్గః ౭

ఇది యేకసూత్రము. అచః=అచ్చులు, ద్వివిధ=లఘుదీర్ఘరూపములైన, అత్=అకారములును, ఇత్=ఇకారములును, ఉత్=ఉకారములును, ఏత్=ఏకారములును, ఓత్=ఓకారములును, తెలుఁగున ఏకారౌకారములకు హ్రస్వ

ముగలవు గనుక అవియును ద్వివిధములు. వక్రతమాచ=ఐఔలును, అనుస్వారౌ=పూర్ణఖండానుస్వారములును, అ ఆ ఇ ఈ ఉ ఊ ఎ ఏ ఐ ఒ ఓ ఔ అం అః ఈపద్నాలుగును అచ్చులు. క గ చ జ ట డ ణ త ద న ప బ మ య ర ల వ స హ ళ, ఈ యిరువదియు హల్లు లనఁబడును. తెలుఁగున దంత్యములు తాలవ్యములు నని చజలు రెండువిధములు.

సిద్ధ స్సాధ్య శ్చానుస్వారః పూర్ణార్ధభేదతో ద్వివిధః
హ్రస్వా త్పూర్ణోపి భవే ద్దీర్ఘాచ్చే త్ఖణ్డఏవ సజ్ఞేయః. ౬

ఇవి రెండుసూత్రములు. సిద్ధః=సిద్ధము ను, సాధ్యశ్చ=సాధ్యము ను, అయిన, అనుస్వారః=సున్న, పూర్ణార్ధభేదతః=పూర్ణమును ఖణ్డమును అనుభేదముచేత ను, ద్వివిధః=రెండువిధము లై యుండును, శబ్దముతోఁ గూడనే పుట్టినసున్న సిద్ధము- అందలము, బాఁడలము. ఇవి సిద్ధానుస్వారములు. నకారముచెడి సున్నైన వెల్ల సాధ్యానుస్వారములు-అలరుందావి, తలిరుందీవె, ఇవి సాధ్యానుస్వారములు. హ్రస్వాత్=లఘ్వక్షరముకంటెఁ బరమైన, ఖణ్డః=అర్ధబిందువు, పూర్ణోపి=నెరబిందువును, భవేత్=అవును, దీర్ఘాచ్చేత్=దీర్ఘాక్షరముకంటెఁ బరమైనదైన, ఖణ్డఏవ=అర్ధబిందువే కాని నెరబిందువు గా దని, జ్ఞేయః=తెలియునది. దీనివ్యవహార మెట్లంటే, పడఁతి అనునది యర్ధబిందువు లఘ్వక్షరము మీఁద నున్నది గనుక పడంతి యను నెరబిందువు నౌను. ముద్దుఁ గన్నియ, అనునది సాధ్యానుస్వారమును లఘ్వక్షరము పరమును గనుక, ఆలాగు ననే ముద్దుంగన్నియ యను నెరబిందువును నౌను. సర్వత్ర యిట్లే తెలియునది. దీర్ఘపరములైన, వీఁక, వాఁక, కాఁక, అని యర్ధబిందువులే యవుం గాని నెర బిందువులు గావు.

లఘవో ఽలఘవశ్చేతి ద్వేధా స్తస్థా న్వదన్తి శాస్తారః
అన్యే ఽన్యవ్యాకరణస్పష్టా రస్త్వత్ర గృహ్యతే ద్వివిధః. ౭

ఇది యేకసూత్రము. శాస్తారః=శాస్త్రకర్తలు, లఘవః=లఘూచ్చారణములును, అలఘవశ్చ=ఇతి, అలఘూచ్చారణములును, అని, ద్వేధా=రెండు విధములుగాను, అన్తస్థాః=యరలవలను, వదన్తి=తలంతురు. అన్యే=యలవలుమూఁడును, అన్యవ్యాకరణ=ఇతరవ్యాకరణములయందు, స్పష్టాః=స్ఫుటములు, రస్తు=రవర్ణము, అత్ర=యీతెనుఁగువ్యాకరణమందు, ద్వివిధః=రెండు

విధము లై, గృహ్యాతే=గ్రహింపఁబడును. దీని తాత్పర్యము, య ర ల వలు నాలుగును ద్వివిధములు. అందులో య వ లకు "హలి సర్వేషాం" అనుసూత్రమునందు, పాణినీయములో లఘువులును, అలఘువులును నని రెండువిధములును సూచితము లయ్యెను. లకారము "లోశః" అనుసూత్రమునందు ప్రాకృత వ్యాకరణములో రెండువిధము లాయెను. పరిశేషించిన రవర్ణము, ఆంధ్రవ్యాకరణములో ద్వివిధ మవుననుట.

అద్యః క్రియాసు భూతార్థోద్యోతిత* మాద్యగం వినా సర్వః
యశ్రుతి మార్యా లఘుయం ప్రవదన్తి ప్రాణతః పరం ప్రాణమ్. ౮

ఇది రెండుసూత్రములు. క్రియాసు=క్రియాపదములయందు, భూతార్థోద్యోతితం=భూతార్థములం గనిపించునవి యు, ఆద్యగం=నామాది నుండునవి యు, వినా=వినాగాను, సర్వః=సమస్త మైన, యః=యకారమును, అత్ = అకారము. అకార మనఁగాఁ దలకట్టనుట- చనియె, వినియె మొదలైనవి క్రియాభూతార్థస్థితయెకారములు. యెమ్మె, యెప్పుడు, మొద లైనవి నామాది నున్న యెకారములు. ఈ రెంటును విడిచిపెట్టి కడమ యకారములెల్లఁ దలకట్టుగాఁ దెలియునది. ప్రాణతః=అచ్చుకంటెఁ బరమైన, ప్రాణం=అచ్చును, యశ్రుతిం=యకారముగా వినఁబడుదానిని, లఘుయం=లఘుయకారముగాను, ఆర్యాః=పెద్దలు, ప్రవదన్తి=పలుకుదురు. హరియధికుండు, మాయేలిక, మొద లైనవి లఘుయకారములు.

నాన్యేషాం వైధర్మ్యం లఘ్వలఘూనాం రయోస్తు నిత్యం స్యాత్
అద్ధస్య స్తాలవ్యశ్చ ర్వక్రస్యా స్మిథ స్సవర్ణశ్చ. ౯

ఇది మూఁడుసూత్రములు. లఘ్వలఘూనాం=లఘ్వలఘువు లైన, అన్యేషాం=కడమవానికి, వైధర్మ్యం=విరోధము, న=లేదు, రయోస్తు=లఘ్వలఘువులైన రవర్ణములకైన, నిత్యం స్యాత్ =నిత్యముగా విరోధము గలదు. విరోధ మనఁగాఁ దమలో యతిప్రాసములు చెల్లకుండుట- ఇటనంగా యవలు ద్వివిధములును దెలుఁగునఁ గల వనుట. అచ్చుమీఁదను అచ్చునకు వచ్చినయకారము లఘుయకారము. ప్రథమాంతముమీఁద, పకారమునకు వచ్చిన యా

* భూతార్థద్యోతినం-పా.

దేశవకారము లఘువకారము. లళలు ప్రసిద్ధములేను. వీనికి యథోచితముగా నుదాహరణములు: —

నీళ్లఁబాలునుగలసినట్లెల్లప్రొద్దు, నాయహివిభూషణుఁడునీవుఁబాయకుండు
రనుచుఁజెలికత్తెవలుకహిమాచలాత్మ,భవ ముఖాబ్జంబువంచిసిగ్గువడియుండె.

కొందఱు ద్వివిధములైన వకారములకును, తొల్లి మైత్రి లే దందురు. ఇంక రవర్ణోదాహరణము:—

ఱెక్కలుగలట్టి పెనుబాఁపఱేండ్లవంటి, కఱకుములుకులశుంభునుక్కడఁగఁజేసి
పరమకళ్యాణి గిరికులేశ్వరతనూజ, రణవినోదంబు సలిపె నిర్జరులు వొగడ.

దన్త్యాః=దంత్య మైన, చుః=చవర్గము, అత్=అకారము, తాలవ్యాః= తాలవ్య మైన, చుః=చవర్గము, వక్రః=ఎకారము, స్యాత్=అవును, మిథః సవర్ణశ్చ=దంత్యతాలవ్యములు రెండును, దమలోఁదాము, సవర్ణము లవును. చందురుఁడు, చక్కెర, జాడ, జంట మొదలైన దంత్యములు తలకట్లనుట. చెన్ను, చెల్వు, జెట్టి, జెజ్జి, ఇవిమొదలైన తాలవ్యము లెత్వము లనుట- ఇందుకు దాహరణము: —

చక్కఁదనము లోకజయవైభవము వల,రాచవారువడసి రాచరించి
చెలువ నద్రికన్య సేవించువారికి, జాడఁగన్గొనఁగ నసాధ్యమెద్ది.*

ప్రాతిపదికం హి నామ ప్రత్యయ ఇహ వర్ణకః క్రియా ధాతుః
ప్రాణా స్సమాసతోఽచో బిన్దు రనుస్వార ఏజథో వక్రః. ౧౦

ఇవి యాఱుసూత్రములు. ప్రాతిపదికం=శబ్దశాస్త్రప్రసిద్ధ మైన ప్రాతిపదికము, నామ=నామ మనంబడును. ఇహ=ఈయాంధ్రవ్యాకరణమందు, ప్రత్యయః=ప్రత్యయము, వర్ణకః=వర్ణక మనంబడును, ధాతుః=ధాతువు, క్రియా=క్రియ యనంబడును, అచః=అచ్చులు, సమాసతః=సంగ్రహముచేత, ప్రాణాః=ప్రాణము లనంబడును, అనుస్వారః=అనుస్వారము, బిన్దుః=బిందువనంబడును, ఏజ్=ఏఓలు, వక్రః=వక్రము లనంబడును.

వక్రతమవి జ్ఝలస్యు స్సమాసతః ప్రాణినో ద్రుతాఖ్యో నః
కచటతపాః పరుషాఖ్యా గజడదబాస్తు సరళాః స్థిరా ఇతరే. ౧౧

ఇవి యాఱుసూత్రములు. ఐచ్=ఐ ఔలు రెండును, వక్రతమః=

* గలుగుకుషములెల్ల నళుకులేక-పా.

వక్రతమము లనంబడును, హలః=హల్లులు, సమాసతః=సంగ్రహముచేతను, ప్రాణినః=ప్రాణు లనుపేరు గలవి, స్యుః=అవును, నః=నకారము, ద్రుతాఖ్యః=ద్రుత మను పేరుగలది, కచటతపాః=ఈయైదును, పరుషాఖ్యాః=పరుషము లను పేరుగలవి, గజడదబాః=ఈయైదును, సరళాః=సరళము లనంబడును, ఇతరే=పరుషసరళములు పదియు వినాగాను గడమహల్లు లన్నియు, స్థిరాః=స్థిరములనంబడును.

ఇన్ద్రాద్యా అపిచ గణా వళిరాద్య మనన్తరాక్షరం ప్రాసః
న పదా న్యవ్యయ సుప్తిఙ్‌క్త్వా తుమునా మనుకృతేస్తి వాక్యంతు. ౧౨

ఇది నాలుగుసూత్రములు. గణాః=గణములు, ఇన్ద్రాద్యాః అపిచ=ఇంద్రచంద్రసూర్యు లనునవియుఁ గలవు, ఆద్యం=మొదటియక్షరము, వళిః=వళి యనంబడును, అనన్తరాక్షరం=రెండవయక్షరము, ప్రాసః= ప్రాస మనంబడును, అవ్యయసుప్తిఙ్‌క్త్వాతుమునాం=అవ్యయమునకును, సుబంతమునకును, తిఙంతమునకును, క్త్వా ప్రత్యయాంతమునకును, తుమున్ ప్రత్యయాంతమునకును, పదాని=ప్రయోగపదములు, న=లేవు, అనుకృతేతు=అనుకరించు చోటులనైన, వాక్యం=వాక్యము, అస్తి=కలదు. వాక్యశబ్దము పదమునకు నుపలక్షణము. దీనితాత్పర్యము-ప్రాంతః, అంతః, హరిణా, రామేణ, భవతి, అస్తి, కృత్వా, గంతుం, రంతుం, అనుప్రయోగములు తెనుఁగున లేవు. ఇవే యనుకరించి ప్రయోగించినఁ గలవు. అనుకరించున దనంగా, పద ముచ్చరించి తుదను "అని" అనుమాట ప్రయోగించునది. సాయం అని, హరిణా అని, కృత్వా అని, అనునవి యనుకారములు. ఈయవ్యయాదులైన యయిదింటికి, ననుకారములచేతఁ బ్రయోగమునకు నుదాహరణము చెప్పుచున్నాఁడు.

శా. మాత స్తే సతతం నమో యనుచు, నంబ త్వాం భజే యంచు, వం
దే తే పాదసరోజ మంచుఁ, బురతః స్థిత్వా మమ త్రాహి యం
చాతంకాన్ కుశలాసి హార్తు మనుచున్, హర్షంబుతోఁ బల్కుచున్
ఖ్యాత(శ్రీ)పురుషార్థము ల్వడసెదం గా నేను గాత్యాయనీ.

తిఙ్మధ్య శేషషష్ఠీసుస్వర్మప్రవచనీయజవిభక్తీః
కిఞ్చిత్ప్రశంసనాద్భుతసన్తాపయదాతదాకిమేవాంశ్చ. ౧౩
క్త్వాకిలతూష్ణీ మాద్యా నభిదధతి కలా ద్రుతో న యేషాం స్యాత్
అన్యే ద్రుతప్రకృతయో యే స్యు స్త్వ్యనుజీవితద్రుతా నిత్యమ్. ౧౪

ఈయార్యాయుగళము రెండుసూత్రములు. తిఙ్ధ్య=తిఙ్ధ్యము లను క్రియలును- ప్రబలితివి, సంతోషించితివి, ప్రకాశించిరి, సంతోషించితిమి- ఇత్యాదిక్రియలు తిఙ్ధ్య లనిపించుకొనును. శేషషష్ఠీ=యొక్కషష్ఠియు, హరియొక్క, గిరియొక్క అనుషష్ఠియును, సుస్=వనము, పవనములు, ఇత్యాది ప్రథమావిభక్తియును, కర్మప్రవచనీయజవిభక్తీః=రామునింగూర్చి, కృష్ణుంగూర్చి, ఇత్యాదిద్వితీయ యు, కించిత్=ఇంచుకంత, కాసంత, సుంత, మొదలైన కించిదర్థములును, ప్రశంసన= బళి, మజ్జా మొదలైన ప్రశంసార్థములును, అద్భుత=అహో, ఓహో, ఔరా, మొదలైన అద్భుతార్థములును, సన్తాప=అక్కటా, అయ్యో మొదలైన సంతాపార్థములును, యదా తదా=ఎప్పుడు, అప్పుడు, అనెడివియు, కిం=ఏమి యనునదియు, ఏవాంశ్చ =నిన్నే, నన్నే, అను నేవార్థములును, క్త్వా=ప్రకాశించి, హరించి, విహరించి, ఇత్యాది క్త్వాప్రత్యయాంతములును, కిల= చేసె నఁట, అనెడి కిలార్థమును, తూష్ణీం =ఊరక, మిన్నక మొదలైన తూష్ణీమర్థములును, ఆదిశబ్దముచేత, పట్టి యనువిభక్తియు మఱి, సుమ్ము, కద, మొదలైనవియును, కలాః=కళ లని, అభిదధతి=చెప్పుదురు, ఏషాం=ఏవీనికైన, ద్రుతః=పైనకారము, నస్యాత్=లేదు. కూర్చిరి కీర్తి, హరియొక్క చరణములు, శివుఁడు కర్త, ఇత్యాది. వించున్నాము, ఘటింపంగలఁడు,చనఁడు, అనెడివి తిఙ్ధ్యములు గా కున్నను, ప్రథమాసమానములు గనుక సుస్సులోనివే గానే తెలియునది. సుస్ అంటే ప్రాకృతశాస్త్రవ్యవహారమునఁ బ్రథమావిభక్తికిఁ బేరు. ఊరక, చేయక, అనునవి క్త్వా ప్రత్యయార్థములేను. మఱియుఁ బ్రాఁదెనుఁగున నేమైనా అంటే, ఆదిశబ్దము ఉన్నది గనుక కళాప్రదేశములుగాఁ దెలియునది. అన్యే=ఈచెప్పినవానికంటె నన్య మైనవి యేవి గలవో యవి యన్నియు, ద్రుతప్రకృతయః =ద్రుతప్రకృతు లనంబడును, యే=ఏవైన నేమి, నిత్యం=నిత్యమును, అనుజీవిత=అనువర్తించుచున్న, ద్రుతాః=నకారముగలవి, స్యుః= అవును. సూత్రప్రాప్తులచేత లోపాదులు వచ్చిన వచ్చును గాని పొల్లు నకారముతోఁగూడ నుండున వనుట.

తజ్జా సమాచ దేశ్యా గ్రామ్యా చేయం చతుర్విధా భవతి
ప్రకృతిద్వయజా తజ్జా తుల్యాతు సమా ప్రవాహినీ దేశ్యా. ౧౫

ఇది యేకసూత్రము. ఇయం=ఈభాష, తజ్జా=తద్భవము, సమా=తత్సమము, దేశ్యా=దేశ్యము, గ్రామ్యాచ=గ్రామ్యము నని, చతుర్విధా=నాలుగువిధములుగలది, భవతి=అవుచున్నది, ప్రకృతిద్వయజా=సంస్కృతప్రాకృతము

లం బుట్టిన, తజ్జా=తద్భవము, తుల్యాతు=సంస్కృతప్రాకృతతుల్యమైన, సమా=తత్సమము, ప్రవాహినీ=లోకవ్యవహార(ప్రవాహ)సిద్ధమైనది, దేశ్యా=దేశీయము. "అనియమా ద్గ్రామ్యం" అని మొదలఁ జెప్పినాఁడు గనుక వర్ణన్యూనాధికతాన్యాదృశతదుష్టమైనదే గ్రామ్యమని వాగనుశాసనులు తల్లక్షణముం జెప్పరైరి.

విరళాన్ పేచోషాదికశబ్దాన్ ప్రవ్యాహరంతు* శబ్దజ్ఞాః
ఇహతు ప్రవ్యాహార్యం సత్కైత్రితసుప్రసిద్ధ మేవ పదమ్. ౧౬

ఇది యేకసూత్రము. శబ్దజ్ఞాః=శాబ్దికులు, విరళాన్=అప్రసిద్ధము లైన, పేచోషాదికశబ్దాన్=పేచ ఊష మొదలైన శబ్దములను, ప్రవ్యాహరంతు=ప్రయోగింతురుగాక, ఇహతు=ఇం దయిన, సత్కైత్రితసుప్రసిద్ధం=కవిసమయసిద్ధమై ప్రసిద్ధ మైనటువంటి, పదమేవ=పదమే, ప్రవ్యాహార్యం=ప్రయోగింపందగును. పేచ అనఁగా 'డుపచిష్పాకే' అనుధాతువునకు లిణ్మధ్యమపురుషబహువచనము. ఊష అనునది 'వసనివాసే' అను ధాతులిణ్మధ్యమబహువచనము. ఇవి మొదలైన శబ్దము లప్రయుక్తము లని నిషేధించియుచు వేదములలోఁ బ్రయోగించియున్నవి గనుక యప్రయుక్తములు గావని మహాభాష్యములో, "అస్త్యప్రయుక్తః"అనువార్తికమునొద్ద భాష్యకారులు, అన్నారు గనుక, అప్రసిద్ధము లైనను సంస్కృతములోనైనఁ బ్రయోగింపవచ్చును గాని యిం దప్రసిద్ధములు ప్రయోగింప వలదనుట. ఇట్లన్నందుచేతఁ బ్రయోగసిద్ధ మయినదైన గ్రామ్యమైనను యోగ్యమే యని వాగనుశాసనులు వివక్షించినారు.

శా. బ్రహ్మారణ్యకమాండుకాద్యుపనిషత్పద్మాటవీహంస యా
బ్రహ్మస్తంబచరాచరప్రకరయంత్రన్యాసవిక్షేపకా†
జిహ్మాద్భీషణ‡సూత్రధారపిపితాసివ్రాతభీతామరా
బ్రహ్మాణ్యాసహమానమానసపరబ్రహ్మస్వరూపాకృతీ.

ఇది శ్రీసకలభాషావాగనుశాసననన్నయభట్టవిరచితాంధ్రశబ్దచిన్తామణియందు సకలకవితాస్వతంత్రభట్టారక యెలకూచి బాలసరస్వతికవిమహోపాధ్యాయప్రణీతం బైనయాంధ్రశబ్దచింతామణి టీకాగ్రంథమునందుఁ బ్రథమమైన సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము.

---

* ప్రత్యాహార్యం అని రెండుప్రతులలోను గలదు.

† విక్షేపణా. ‡ జిహ్మక్రీడన. పా.

సన్ధిపరిచ్ఛేదము.

సన్ధిర్నా చో చ్యనుతో వా తో నాదిషు విభక్తి షూతో వా
నిత్య మనుత్తమపురుషక్రియా స్వితః పరిమితౌ సమస్తానామ్. ౧

ఇది యయిదుసూత్రములు. సన్ధిః న అచః అచి అనుతః- అనుతః=ఉకార వ్యతిరిక్తమైన, అచః=అచ్చునకు, అచి=అచ్చు పరమగుచుండఁగా, సన్ధిః=సంధి, న=లేదు. ఉదా. మేనయత్త, చిన్నియన్న, వన్నెయొల్లె, రోయిూని, మైయొఱపు. ఉకారమునకు సంధి కలదు. ఇంపు + అగు నని యుండిన సంధి, ఇంపగు, సొంపగు; వా అతః- అతః=అకారమునకు, వా=వికల్పమున సంధి వచ్చును. వికల్ప మనఁగా రాను వచ్చును, రాకయు నుండును; అకారమునకుఁ బూర్వసూత్రమున సామాన్యాకారముచేత సంధిరాకపోఁగా వికల్పించినాఁడు. లెస్సయగు, లెస్సగు; ఎల్లయపుడు, ఎల్లపుడు. అనాదిషు విభక్తిషు ఉతః వా- అనాదిషు=ప్రథమావ్యతిరిక్తమైన, విభక్తిషు=విభక్తులయందు, ఉతః=ఉకారమునకు, వా=వికల్పమున సంధి గలదు. మన్నునేలు, మాకొఱకునిచ్చు, నీకునారోగ్యము, కీర్తియందునసురక్తి, ద్రుతప్రకృతులు గనుక నకారము నిలిచినది. మన్నేలు నిత్యాది. ప్రథమయందైన- హరుఁ డధికుండు, హరిహగు లాద్యులు, సంధివచ్చెను. ద్రుతప్రకృతి కాదు గనుక నకారము లేదు. నిత్య మనుత్తమపురుష క్రియాసు ఇతః- అనుత్తమపురుష=ఉత్తమపురుషవ్యతిరిక్త మయిన, క్రియాసు=క్రియలయందలి, ఇతః=ఇకారమునకు, నిత్యం=నిత్యముగా సంధి గలదు. చనిరసురులు, ప్రోచిరమరులు. ఉత్తమపురుష కైన, కొలిచితి నంబను, విడిచితి మన్యులను, అన్నది కిమాది గనుక క్రియాగ్రహణమున నంటలేదు. నిత్యం అన్నాఁడు గనుక క్రియాగ్రహణ మనిత్యము. పరిమితౌ సమస్తానాం- పరిమితౌ=పరిమాణార్థముపరమై యుండిన, సమస్తానాం=అన్ని యచ్చులకు సంధి గలదు. బారెండు, పుట్టెండు, తూమొండు, వీసెఁడు, ఇత్యాది.

న స్యా త్తద్ధర్మతోత శ్చో ర్వా స్యా ద్వర్తమానవిహితస్య
తద్వ త్తదాదిజస్య ప్రాయస్తు స్యా త్తిమాదిక స్యేతః. ౨

ఇది నాలుగు సూత్రములు. తద్ధర్మోతః-తద్ధర్మ=క్రియలయొక్క తద్ధర్మార్థమందలి, ఉతః=ఉకారమునకు, నస్యాత్=సంధిలేదు. రక్షించునంబ, పోషించునీశ్వరి, వర్తమానవిహితస్య=వర్తమానార్థమందు చేయంబడ్డ, చోః=చువర్ణమునకు, వా స్యాత్=వికల్పమున సంధివచ్చును. నగుచిట్లనియె, నగుచు

నిట్లనియె, తదాదిజస్య=తచ్ఛబ్దాద్యర్థములయందుఁ బుట్టిన ఇకారమునకు, తద్వత్ = చూకు (చుకారమునకు) వలెనేవికల్పము (సంధి వచ్చును) అదియెవ్వరు; అదెవ్వరు, ఇది యేమి, ఇదేమి; కిమాదికస్య=కిమర్థాదులయొక్క, ఇతస్తు=ఇకారమునకైన, ప్రాయః=తఱచుగా, స్యాత్=సంధికలదు. ఏమమ్మ, ఏమయ్యా, ఏమంను. ప్రాయః అన్నాఁడు, గనుక యేమియమ్మ యనియును గలదు.

అపిశబ్దార్థస్యేత శ్చారే రుపధాత్మనశ్చ లు గ్వా స్యాత్
శత్రర్థేతూతశ్చానో స్తస్య స్యాచ్చ పూర్ణబిన్దు రపి. ౩

ఇది మూఁడుసూత్రములు. అపిశబ్దార్థస్య ఇతః- అపిశబ్దార్థస్య=అపి యను నుపసర్గార్థపదముయొక్క, ఇతః=ఇకారమునకు, వికల్పమున లోపము వచ్చును, హారునే నంబనే, హారునేని నంబనేని. చారే రుపధాత్మనశ్చ లు గ్వా స్యాత్. కొనయక్షరమున కీతలనుండెడిది ఉపధ, ఉపధాత్మనః=ఉపధారూపమైన, రేః=రి అను నక్షరమునకు (రివర్ణసంబంధి యైన యికారమునకు) చౌ=చి యనునక్షరము పర మగుచుండఁగా- లుక్ వా స్యాత్=ఇకారమునకు వికల్పమున లోపము వచ్చును. అమర్చి, అమరిచి. శత్రర్థేతూతశ్చానోః- శత్రర్థే=వర్తమానార్థమందు, చౌ=చువర్ణము పరమై యుండినచో, నోః=నుకారముయొక్క, ఉతః=ఉకారమునకు, వికల్పమున లోపము వచ్చును. తస్య=మిగిలిన యానకారమునకు, పూర్ణబిందు రపి=నెఱబిందువును, స్యాత్=అగును. వినుచు, వించు; అనుచు, అంచు. 'బిందు రపి' యని యపిశబ్దము పెట్టినందుచేతఁ గొన్నిచోటుల రాదు. చనుచు, ఎన్నుచు, పూనుచు, ఇత్యాది.

శబ్దా త్తచ్ఛబ్దాతః పోశ్చ తదాద్యర్థవాచకే షూతః
ప్రథమావైభక్తికమో ర్బిందుశ్చ మహాన్ పతిక్రియార్థేతు. ౪

శబ్దాత్ తచ్ఛబ్దాతః=శబ్దముమీఁద నుండు తచ్ఛబ్దార్థము యొక్క, అకారమునకు వికల్పమున లోపము వచ్చును. బాఁపనది, కోమటిది. బాఁపనయది, కోమటియది. తదాద్యర్థవాచకేషు=తదా యనెడిమొదలైన శబ్దార్థములు పలికెడువానియందలి, పోః=పు అనునక్షరముయొక్క, ఉతః=ఉకారమునకు, వికల్పమున లోపము వచ్చును, అపుడు, అప్డు; ఇపుడు, ఇప్డు, ఇత్యాది.

పత్ల్ గతౌ అను ధాత్వర్థము పరమైన- ప్రథమావైభక్తిక=ప్రథమావిభక్తి రూప మైన, మోః= ము అను నక్షరమునకు వికల్పమున లోపము, మహాకా బిందుశ్చ=లోపము రాని చోట పూర్ణబిందువును- భయపడి, భయంపడి; సంకటపడి, సంకటంపడి. ఇత్యాది.

షష్ఠ్యా ఉతో చి నుమ్ సేచాద్య స్యామ్రేడితే త్యలోపశ్చ
అహామాదీనాం ద్విత్వం లోపో నమఆదికే విసర్గస్య. ౫

ఇది నాలుగు సూత్రములు. షష్ఠ్యాః ఉతః అచి నుమ్ సే-ప్రాకృతశాస్త్రవ్యవహారమున స అనిన సమాసము. సే=సమాసమందు, ఉతః=ఉకారముయొక్క, షష్ఠ్యాః=షష్ఠికి, అచి=అచ్చుపరమై యుండిన, నుమ్=నుమ్ అను నాగమము వచ్చును. ఆగమాదేశాదిలక్షణములు శబ్దశాస్త్రవ్యవహారముననే తెలియునది. "అనుక్త మన్యవత్" అనుప్రాకృతన్యాయమున నుమ్‌లోని ఉకార మకారములకు శబ్దసూత్రముచేత లోపము చేయునది. రాజునెదుట, పామునెమ్ములు. ఆద్యస్య ఆమ్రేడితే అంత్యలోపశ్చ, ఆమ్రేడిత మనఁగా రెండుమాఱు లుచ్చరింపఁబడు శబ్దము. దానియందు, ఆద్యస్య=మొదటిదానికి, అంత్యలోపః=అంత్యలోప మౌను. అన్నన్న, ఏమేమి, ఓహోహో, ఇత్యాది. అహామాదీనాం=అహాం మొదలైనవి, యనుకరించునప్పుడు వాని యంత్యమునకు, ద్విత్వం=ద్విత్వము వచ్చును. సున్నకు ద్విత్వము రానేరదు గనుక మకారము చేసికొనునది. అహమ్మని, కిమ్మని, ఝుమ్మని. లోపః నమ ఆదికే విసర్గస్య, నమ ఆదికే=నమః అనునవి మొదలైనవి యనుకరించునప్పుడు వానియందలి, విసర్గస్య=విసర్గకు, లోపః=లోప మౌను. నమోనమ యని, ధర్మస్సహాయ యని.

పరుషా ద్ద్రుతప్రకృతికా త్సరళా స్యు స్తద్ద్రుతంచ బిందుస్స్యాత్
అవికారగతే తస్మి న్నపి సరళా ఏవ సన్తి తే పరతః. ౬

ఇది రెండు సూత్రములు. ద్రుతప్రకృతికాత్=ద్రుతప్రకృతిమీఁద నున్న, పరుషాః=కచటతపలు, సరళాః స్యుః=గజడదబ లౌను. తద్ద్రుతంచ=ఆద్రుతప్రకృతియొక్క నకారము, బిందుః స్యాత్=సున్న యౌను. నినుఁదలంతు, ననుఁగావు. హ్రస్వపరము గనుక పూర్ణమును నౌను. నినుందలంతు, ననుంగావు. దీర్ఘపర మైన లేవు, నేఁగొలిచితి, తాఁగొను. తస్మిన్=ఆనకారము, అవికారగతేపి=బింద్వాదిరూపము గాకపోయినను, స్వభావమున నున్ననుగానీ. పరతః=

ద్రుత ప్రకృతిమీఁదను గూడ, తే=ఆపరుషములు, సరళా ఏవ సన్తి=సరళములే యై యుండును. అంబనుగొలిచెద, శుభమునుబడసెద.

గసడదవా స్స్యుః ప్రథమామాత్రా దాత్మాస్మదో ర్వినైవైతే
నవికృతిశబ్దా త్పరత స్సాంస్కృతికానాం భవన్తి గసడదవాః. ౭

ఇది రెండు సూత్రములు. ఆత్మాస్మదోః=ఆత్మ, అస్మచ్ఛబ్దములు, వినైవ=వినాగాను, ప్రథమామాత్రాత్=ప్రథమావిభక్తిమీఁద నున్న, ఏతే ఏవ=ఈ పరుషములే, గసడదవాః స్యుః=గసడదవ లగును. సిరిగలవాఁడు, డెక్కుగలవాఁడు, దానముసేయును, ధీరుఁడు డెక్కులఁబోవును, (ఇల్లు దామరతంపర) నిజమువల్కును. ప్రథమామాత్రాత్ అన్నాఁడు గనుక ప్రథమాసమానముమీఁదను వచ్చును. అప్పుడు గనిపించె, ఇప్పుడు దా వచ్చె- ఆత్మాస్మదర్థములకు లేవు. తాఁజెప్పె. నేఁజదివితి. వికృతిశబ్దాత్=తెలుఁగుమాటకంటె, పరతః=పరమైయుండెడి, సాంస్కృతికానాం=సంస్కృతశబ్దములకు, గసడదవాః=గసడదవలు, న=లేవు. దొర కరుణించె, సిరి చంచలము, మాయయ్య టంకాయుధుఁడు, మీవేల్పు తోయాధిపతి, వీఁడు పావనుఁడు.

లు గ్వా ద్రుతప్రకృతికా త్పరత స్సరళే స్థిరే చ నస్య స్యాత్
అలుకి చ సంశ్లేష స్స్యా ద్బిన్దుం ప్రవదన్తి తం క్వచి త్కేచిత్. ౮

ఇది మూఁడు సూత్రములు. ద్రుతప్రకృతికాత్=ద్రుతప్రకృతిమీఁదను, పరతః=పరమైన, సరళే=గజడదబ లయినను, స్థిరే=యాద్యక్షరము లయినను నుండినమొదల, నస్య=నకారమునకు, లుక్ వా స్యాత్=లోపము వికల్పమున వచ్చును. కొలుతుగ్ గదాధరు, కొలుతు గదాధరు. పల్కుదుగ్ సత్యము, పల్కుదు సత్యము-ఇత్యాది. అలుకి=లోపము లేనప్పుడు, సంశ్లేషశ్చ=పైయక్షరముతో సంయోగమును, స్యాత్=అవును. చకార ప్రయోగమువలన, స్వభావమున నున్నను నుండు ననుట. విడుతుగ్ దురితము, విడుతును దురితము. తం=ఆనకారము ను, క్వచిత్=సరళస్థిరములు పర మైనప్పుడు కొన్నిచోటుల, కేచిత్=కొందఱు పెద్దలు, బిన్దుం ప్రవదన్తి=సున్నగాఁ జెప్పుదురు. *మెచ్చెం మాధవుఁడు, నాకుం జనకుఁడు. ఈమతము కేచిత్పక్షము గనుక ప్రయోగ మూలము.

---

* మెచ్చెన్మాధవుఁడు, మెచ్చెనాధవుఁడు,

సర్వ త్రాజ్వ త్కార్యం జ్ఞేయం యస్య ద్రుత ప్రకృతి కేభ్యః
లుక్సంశ్లేషౌ నాచి ద్రుతస్య సర్వ త్ర లు కస్యమాసేషు. ౯

ఇది మూఁడుసూత్రములు. ద్రుత ప్రకృతి కేభ్యః=ద్రుత ప్రకృతుల మీఁద నుండెను, యస్య=యకారమునకు, సర్వ త్ర=అంతటను, అజ్వత్ =అచ్చునకు వలెను, కార్యం=వచ్చెడికార్యము. జ్ఞేయం=తెలియఁదగినది. లుక్సంశ్లేషములు లే వనుట. కలిగె నెమ్మె, సిరికి నెద కలిగెన్యెమ్మె యనుసంశ్లేషము గాని కలిగె యెమ్మె యనులోపము గాని లే దాయెను. అద్యగ యకారము గనుక యెత్వము వచ్చినది. ఓయీ యెత్వము రాఁ జెప్పనేల, అజ్వత్కార్యము వచ్చు నన నేల ? ఆదియందు యకారము లేదు, అచ్చే కాని యనినఁ జాలదా యంటేఁ, జాలదు. ప్రయోజనాంతరము* లేకున్నను నుచ్చారణవిరోధ మగుచున్నది, గనుక, యకార మెకారము గానేరదు. లుక్సంశ్లేషౌ=నకారలోపమును, దత్సంశ్లేష మును, అచి=అచ్చు పర మైనపుడు, న=లేవు. భజియింతు నంబను, త్యజియింతు నఘములు. ద్రుతస్య=ద్రుతమునకు, సమాసేషు=సమాసములయందు, సర్వ త్ర=అంతటను, లుక్=లోప మగును. విరికల్వ† తెల్లదమ్మి.

ను మ్చోతః పరుషాణాం గసడద వా స్స్యుః పదాద్ద్వన్ద్వే
సామానాధికరణ్యే ష్వాదన్తానాం టుగాగమో౽చి స్యాత్. ౧౦

ఇది మూఁడుసూత్రములు. నుమ్ చ ఉతః-ఉతః=ఉకారమునకు, నుమ్= సమాసమందు నుమ్ అనునది వచ్చును. శబ్దసూత్రప్రాప్తిని ఉకారమకారములు లోప మగును. అలరుఁజొంపము, చిగురుఁగైదువు. పదాత్ =శబ్దముమీఁద నుండెడి, పరుషాణాం=కచటతపలకు, ద్వన్ద్వే=ద్వన్ద్వ సమాసమందు, గసడ దవాః=గసడదవలు, స్యుః=అవును. అరిగోరులు, కాలుసేతులు, తల్లిదండ్రులు, ఊరువల్లెలు. సామానాధికరణ్యేషు=కర్మధారయసమాసములయందు, అచి= అచ్చు పరమై యుండిన, ఉదన్తానాం=ఉకారాన్త పదములకు, టుగాగమః=టుక్ అనునాగమము, స్యాత్ =అగును. "శత్రువ దాదేశః, మిత్రవ దాగమః" అను న్యాయమున నుండెడివి యాదేశాగమములు. టుక్కులో, ఉకారకకారములు శబ్దసూత్రప్రాప్తిని లోప మైన నంత్యమందుఁ బొల్లుటకారము నిల్చును. అలరు టాకులు, కలుకుటమ్ములు, గెలుకుటందెలు, ఇత్యాది.

*ప్రయోజనోత్తరము పా. †మోముచందురుఁడుం-మూ.

దారార్థేత ఉదపి రో మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ
ప్రథమలు గపి ద్విసుల్వో రిచ్చ విభక్త్యన్తిమస్య జే రలిచ. ౧౧

ఇది యైదు సూత్రములు. దారార్థే=పత్నీవాచక పదము పర మయిన, అతః=అకారాంతపదములయొక్క యకారమునకు, ఉత్=ఉకారమును వచ్చును, అపి రః=దానిమీఁద రవర్ణమును వచ్చును. సామానాధికరణ్యమె యను వర్తించునది. ధీరురాలు, శూరురాలు. విభక్త్యేకవచనకే=ప్రథమైకవచనమందలి, మోః=ముకారమునకు, పుంపూ=పు అనునది యు, బిందుపూర్వక మైన *ంపు అనునదియు నవును. సరసపుఁబలుకులు,సరసంపుఁబలుకులు.ద్విసుల్వోః-ద్వి=ద్విత్వముగల, సుల్వోః=ను, లు, అను వానికి, ప్రథమలు గపి=ద్విత్వముల లో మొదటిదానికి లోపము నగును. కనుదమ్మి, ములుగంప. విభక్త్యన్తిమస్య=విభక్తులయొక్క తుది అకారమునకు, ఇచ్చ=ఇకారమును వచ్చును. నీచేతిప్రోపు, నాతోడివారు, తనవలనిబి కము. జేః=సప్తమికి, అలిచ=అలి యనునాగమమును వచ్చును. నీయందలికరుణ.

ఔపవిభక్తికసంజ్ఞావర్ణా ష్టింట్యాదయో భవన్తీహ
రుల్వాదే ర్నామ్నాం స్యు స్తేహి విభక్తౌ సమాసే చ. ౧౨

ఇది యేకసూత్రము. ఇహ=ఈ తెనుఁగు వ్యాకరణమందు, ఔపవిభక్తికసంజ్ఞాః=ఔపవిభక్తికము లను పేరుగల, వర్ణాః=వర్ణములు, టింట్యాదయః=టి, ంటి మొదలైనవి. భవన్తి=అగుచున్నవి. ఆదిశబ్దముచేత- తి, ౘి, మొదలైన వానికి గ్రహణము. తే=అవి, నామ్నాం=శబ్దములయొక్క, రు ల్వాదేః=రు,లు, ఇత్యాదులకు, విభక్తౌ=విభక్తిపరమైనపుడును, సమాసేచ=సమాసమందును, స్యుః=అవును. కొన్నిచోటుల సమాసవిభక్తుల రెంటియందును గూడ వచ్చును. ఏటికి, విభక్తి; ఏటికాల్వ, సమాసము. వింటిచేత, వింటినారి. త్రాడునందు, విభక్తియందు లేదు; త్రాటిచెట్టు, సమాసమునకుఁ గలదు. ఈలాగే తెలియునది. కూటికుండ, అంబటినీళ్ళు, నేతిముంత, మిర్తిచేను, కర్తిమొన. కంటికి, గొడ్డంటి చిప్ప, పామునకు, పాఁపతేఁడు, వేమునకు, వేఁపచెట్టు, ఇత్యాది. ఔపవిభక్తికములు బహుప్రకారములు. విభక్తిసమాసములయందు యథాయోగ్యముగాఁ దెలియునది. రుల్వాదులకే కొన్నింటికి రావు. పైరుజొంపము, కల్లుకుండ,ఎన్నుగంట-ఇత్యాది. ఔపవిభక్తికవర్ణములు గలవెల్ల నౌపవిభక్తికములు.

---

* బిందుయుక్తమైన.

వా త్మాస్మదో ద్రుతస్య స్యాల్లు గ్వాక్యా న్తగతపదానాంచ
నలడాదే రస్తరుతి శ్చాన్యేషాం చ ప్రయోగమహితానామ్. ౧౩

ఇది నాలుగు సూత్రములు. ఆత్మా స్మదోః=ఆత్మా స్మ చ్ఛబ్దములయొక్క, ద్రుతస్య=నకారమునకు, లుక్=లోపము, వా స్యాత్=వికల్పమున వచ్చును. తాఘనుఁడు, తానుఘనుఁడు. నేవింటి, నేనువింటి. వాక్యా న్తగతపదానాం చ-వాక్య=సీసపద్యాదుల చరణములు వాక్యములు, వానియొక్క, అన్తగతపదానాంచ=అంత్యశబ్దములయొక్క నకారమునకును లోపము గలదు. ఉలరె నెత్తావి కేళీవనాగ్రసీమ (నగాగ్రసీమ)- నలడాదేః=న ల డ మొదలైన వర్ణములయొక్క, అన్తః=నడిమి, ఉతః=ఉకారమునకు, లోపమగును. కిన్క, చిల్క, గాడ్పు. ఆది శబ్దముచేత రేఫాదులకు నౌను. కార్పోతు, గోర్పులి. ప్రయోగమహితానాం= ప్రయోగపూజ్యములైన, అన్యేషాం=మఱికొన్నింటికిని, ఉకారలోప మగును. నలడాదుల మఱికొన్నియచ్చులకు ననుట- మాన్పి, కల్పి, ఈడ్చి, కప్రము, అబ్రము. ప్రయోగమహితము లన్నందుచేత నుత్వములకును బ్రయోగసిద్ధమై ననే కాని లే దనుట. ఏనుఁగు, అడుగు.

శా. క్లీంకారాక్షరరూపిణీ నతజనక్లేశౌఘపంకావళీ
పంకేజాతసుహృద్ఘనాతపసదృక్పాదాబ్జ శశ్వన్నిరా
తంకాత్యూర్జిత భోగమోక్షజనకోదంచన్మహామాయకా
హ్రీంకారాక్షర హేమసౌధచర బ్రహ్మేంద్రాది దేవార్చితా.

గద్యము. ఇది శ్రీసకలభాషావాగనుశాసన నన్నయభట్టవిరచితాంధ్రశబ్దచింతామణియందు సకలకవితాస్వతంత్రభట్టారక యెలకూచి బాలసరస్వతి కవి మహోపాధ్యాయ ప్రణీతంబైన యాంధ్రశబ్దచింతామణిటీకాగ్రంథమునందు ద్వితీయము సంధిపరిచ్ఛేదము.

అజన్తపరిచ్ఛేదము.

డుముభ్వులవః ప్రథమా స్యా త్కూర్చిలనునయో భవేద్ద్వితీయా తు
తో చేతతోడచేచ తృతీయాయాః కొఱకు కై*చతుర్థ్యాః స్తః. ౧
పట్టివలనకంటె ఇతి పఞ్చ మ్యథ లోపలకికుయొక్కా షష్ఠీ
అన్దిన్దునాస్తు సప్త మ్యోయి త్యామన్త్రిణాంచ వికృతౌ స్యాత్. ౨

ఈయార్యాయుగళ మేకసూత్రము. కొందఱెనిమి దందురు. డుముభ్వులవః=డు, ము, వు, లు, అనునవి, ప్రథమా=ప్రథమావిభక్తి, స్యాత్=అవును. కూర్చిలనునయః=కూ, చి, ల, ను, ని, అనునివి, ద్వితీయాతు=ద్వితీయావిభక్తికి, భవేత్=అవును. తో చేత తోడ చే చ=తో, చేత, తోడ, చే, అనునవి, తృతీయాయాః=తృతీయావిభక్తికి, స్యాత్=అవును. కొఱకు కై=కొఱకు, కై, అనునవి, చతుర్థ్యాః=చతుర్థీవిభక్తికి, స్తః=అగును. పట్టివలనకంటె ఇతి=పట్టి, వలన, కంటె, అనునవి, పఞ్చమీ=పంచమీవిభక్తి, అథ=ఆవెనుక, లోపలకికుయొక్కాః=లోపల, కి, కు, యొక్క, అనునవి, షష్ఠీ=షష్ఠీవిభక్తి. అన్దిన్దునాః=అందు, ఇందు, న, అనునవి, సప్తమీతు=సప్తమీవిభక్తి. వికృతౌ=తెనుఁగునందు, ఓయి ఇతి=ఓయి యనునది, ఆమన్త్రిణాం=సంబుద్ధి-స్యాత్=అగును.

క. డులుముపులు ప్రథమ. నినుకూ, ర్చిలలు ద్వితీయ-మఱి తోడ చేచేతపదం
బులు దాఁదృతీయ-కైకొఱకులుదలఁపఁజతుర్థియునునగును దెనుఁగునకుᳫ.
గీ. పట్టివలనకంటెయనఁగఁబంచమీవిభక్తి-యగుఁ గికుయొక్కలోపలలుషష్ఠి
జగతిలోనిందునందునసప్తమియగు,నోయియనఁగసంబుద్ధియాంధ్రోక్తులందు.

స్త్రీపశుజడా న్వినా న్యే మహదాఖ్యా స్తద్విశేషణా శ్చాపి
మహతోత ఉద్విభక్తౌ మహతస్సో డు జనితో భవే త్పుంసి. ౩

ఇది మూఁడుసూత్రములు. స్త్రీ పశు జడాᳫ వినా=స్త్రీవాచకములు, పశువాచకములు, జడవాచకములును వినాగాను, అన్యే=తక్కినవియు, తద్విశేషణాశ్చాపి=వాని విశేషణములును, మహదాఖ్యాః=మహత్తు లనుసంజ్ఞగలవి. మహతః=మహత్సంజ్ఞగలదానికి, విభక్తౌ=విభక్తి పరమైనపుడు, అతః=అకారాంతమునకు, ఉత్=ఉకారమును వచ్చును. అనితః=ఇకారాంతవ్యతిరిక్త మైన, మహతః=మహత్తుయొక్క, సోః=ప్రథమైకవచనమునకు, పుంసి=పుంలింగమందు,

*కొందఱు కై అని, కొందఱు కయి అని పాడిరి.

డుజ్=డుజ్ అనునాదేశము. భవేత్=అగును. సు, ఔ, అమ్ మొదలైనవి శబ్ద శాస్త్రవ్యవహారమునఁ బ్రథమా ద్వితీయాది విభక్తులకు సంజ్ఞలుగాఁ జెప్పఁచున్నాఁడు, గాని, యిందు లేవు. అది యె ట్లంటేని- అర్థవదధాతు రప్రత్యయః ప్రాతిపదికం-ధాతు ప్రత్యయవర్జ్య మర్థవచ్ఛబ్దరూపం ప్రాతిపదిక సంజ్ఞం స్యాత్; ధాతుప్రత్యయవర్జ్యము, అర్థవచ్ఛబ్దరూపము, ప్రాతిపదిక సంజ్ఞగలది యగును. భూసత్తాయామ్, డుకృఞ్ కరణే, మొదలైన ధాతువులును, తక్, తఙ్, మొదలైన ప్రత్యయములును గాక, అర్థవంతము లైన శబ్దరూపము లెల్లను బ్రాతిపదికము లనఁబడును. జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్-జ్యంతాదాబంతాత్ ప్రాతిపదికాచ్చ పరతః స్వాదిప్రత్యయాః స్యుః- పార్వతీ, గౌరీ మొదలైన జీప్రత్యయాంతములమీఁదను, చండికా, అంబికా మొదలైన ఆప్ప్రత్యయాంతములమీఁదను, రామ, కృష్ణ, మొదలయిన ప్రాతిపదికలమీఁదను, సు మొదలయిన యేడు విభక్తుల ప్రత్యయములు ను వచ్చును. అవి యే వంటేని- స్వౌజసమౌట్ ఛష్టాభ్యామ్భిస్ జేభ్యామ్భ్యస్ జసిభ్యామ్భ్యస్ జసోసామ్ జ్యోస్సుప్.

ఏకవచనము.	ద్వివచనము.	బహువచనము.	విభక్తి.
సు	ఔ	జస్	ఇది ప్రథమావిభక్తి.
అమ్	ఔట్	శస్	ఇది ద్వితీయావిభక్తి.
టా	భ్యామ్	భిస్	ఇది తృతీయావిభక్తి.
జే	భ్యామ్	భ్యస్	ఇది చతుర్థీవిభక్తి.
జసి	భ్యామ్	భ్యస్	ఇది పంచమీవిభక్తి.
జస్	ఓస్	ఆమ్	ఇది షష్ఠీవిభక్తి.
జి	ఓస్	సుప్	ఇది సప్తమీవిభక్తి.

ఈయేడింటికిని నేకవచన బహువచన ద్వివచనము లైన యీమూఁడే సిప్రత్యయములును నైన వని తెలియునది. ఇందులోఁ దెనుఁగునకు ద్వివచనము లేదు గనుక మొదలిది యేకవచనమును, మూఁడవది బహువచనము నని తెలిసికొనఁ దగినది. విభక్తులకు మేము చెప్పిన కందగీతులలోని సంకేతములు తెలిసికొనునది. ఇందుకు శబ్దనిష్పత్తి చేసికొనులక్షణము. మొదట రామశబ్దము చెప్పెదము:-

సంస్కృతము, ఆద్యప్రకృతి గనుక తన్న్యాయముననే ప్రాతిపదికసంజ్ఞను స్వాద్యుత్పత్తికి బట్టఁచునది. రామ సు అని యుండెను. అది యాంధ్రశబ్ద

ముగా వివక్షించునప్పుడు రామశబ్దము మహత్తు గనుక, "మహాత స్సౌ ర్డుజ్" అనుసూత్రమున సు అను ప్రత్యయమును గొట్టి డుజ్ అనునాదేశము వచ్చును. "అనుక్త మన్యవత్" అనున్యాయము చెప్పితిమి గనుక, హాల్యమ్, ఉపదేశే న్త్యం హాలిత్స్యాత్, అనుశబ్దసూత్రముచేత డుజ్‌లోని జకార మిత్తయ్యెను. "సానునాసికోచ్చారణంజిత్" అను ప్రాకృతసూత్రముచేత దాపల నర్థబిందు యుక్త మౌను. "మహాతోతఉస్వ్విభక్తౌ" అని యకారమున కుకారము వచ్చును. "రాముఁడు" అని యర్థానుస్వారముతో నిలిచియుండిన "అనునాసికాభావప క్షే అనుస్వార స్స్యాత్" అని పూర్ణ బిందువాయెను. కనుక "రాముండు" అని కలదు. హ్రస్వపరము గనుక "రాముఁడు". సర్వ శ్ర శబ్దనిష్పత్తు లిట్లులే తెలిసి కొనునది. స్త్రీపశుజడాదులపట్ల నైన డుకాదులు లేవు. రంభ, వ్యాఘ్రము, వృక్షము. పశుశబ్దము తిర్యగ్జాతుల కెల్ల నుపలక్షణము. అటు గనుక గృధ్ర ము, కాకము, అనునవియును నమహత్తులు. మహత్తు లైనను జడాదులుగా వివక్షించినఁ గొన్ని యమహత్తు లగును. సముద్రము, మేరువు అజడము లుగా వివక్షించితేని సముద్రుఁడు, మేఘుఁడు. తద్విశేషణములును మహత్తు లే గనుక, ఘనుఁడైన రాముఁడు. అమహద్విశేషణము లైన నమహత్తులే; ఘన మైనవ్యాఘ్రము. "అనిత్యః" అన్నాఁడు గనుక, రఘుపతి, యదుపతి, యనుచోటుల డుజాదులు లేవు. "పుంసి అన్నాడు గనుక దశరథాపత్యము, బ్రహ్మము, అనుచోటుల లేవు.

ఆమన్త్రిణసుజసోః స్తః క్రమేణ చా దారదాగమా వన్తే
లుజసో లశసో లాన్తా ల్లాన్తాత్తు రురా తయోః క్రమేణ స్తః. ౪

ఇది మూఁడుసూత్రములు. ఆమన్త్రిణసుజసోః=సంబుద్ధ్యేకవచన బహు వచనములకు, అన్తే=అంతమందు, క్రమేణ=క్రమముచేత, అదారదాగమా= అత్, ఆరత్, అనునాగమములు, స్తః=అగును. ఏకవచనమునకు, అత్ వచ్చి నఁ దకారము పోయెను. సంబుద్ధిప్రత్యయమునకు డుజ్ వచ్చి "రాముఁడు" అని యుండఁగా, అకార మంత్యమందు నిలిచి "రాముఁడ" అని యుండెను. బహువచనమునకు "ఆరత్" వచ్చి తకారము పోయి "రాములు" అనురూ పముమీఁద రాములార యని నిల్చెను. అలాన్తాత్=తుద లకారము లేని శబ్ద ముమీఁద, జసః=ప్రథమా బహువచనమునకు, లు=లు, అనునది, శసః=ద్వితీ యాబహువచనమునకు, ల=ల, అనునది యు నగును. రాములు, రాముల.

లాన్తాత్=తుద లకారము గల శబ్దములమీఁద, తయోస్తు=ప్రథమాబహువచన ద్వితీయాబహువచనములకు, క్రమేణ=వరుసచేత, రురౌ=రు,ర, అనునవి, స్తః=అవును. బాలురు, బాలుర; లాన్తాత్ అన్నాఁడు గనుక, ల, అనునది (లకారము) తుదనుండినసే గాని లి, లు, అనునవి తుద నుండిన రురలు లేవు. బుద్ధిశాలులు, దీర్ఘతాలులు.

నిరమో మహతాం లుక్చ స్యాత్కర్మ ప్రవచనీయకే కూర్చిః
మహతో నిలౌ విభక్తౌ టాదౌ వచనద్వయే క్రమేణ స్తః. ౫

ఇది నాలుగు సూత్రములు. మహతాం=మహత్తులయొక్క, అమః=ద్వితీయైకవచనమునకు, నిః=ని అనునది వచ్చును. అమహత్తులమీఁద నైనఁ బరిశిష్టమైన ను అనునది వచ్చు నని తెలిసికొనునది. రాముని, సింహమును. లుక్చ=నినులకు లోపమును వచ్చును. రాము, సింహము, కర్మప్రవచనీయకే=శబ్దశాస్త్రములోఁ జెప్పఁబడిన కర్మప్రవచనీయ మను ద్వితీయాప్రదేశమందు, కూర్చి=కూర్చి యనునది, స్యాత్=అగును. భక్తింగూర్చి జ్ఞానము దొరకెను. ద్వితీయాబహువచనము, రాముల. మహతః=మహత్తునకు, టాదౌ=తృతీయ మొదలైన,విభక్తౌ=విభక్తి పరమైనపుడు,వచనద్వయే=ఏకవచనబహువచనములయందు, క్రమేణ=వరుసను, నిలౌ=ని, ల, అనునాగమములు, స్తః=అగును.

టాదివిభక్తౌ నిర్నేత్యేకే నామన్త్రణే డుజిత్యన్యే
టాసశ్చేతో జేఙః కైకొఅకూ జసిస ఉచ్యతే వలనః. ౬

ఇది యైదుసూత్రములు. టాదివిభక్తౌ=తృతీయాదివిభక్తులు పరమైయుండిన, నిః=న్యాగమము, న=లేదు, ఇతి=ఇట్లని, ఏకే=కొందఱుపెద్దలనిరి. రాముచేత, రామునకొఱకు, రామువలన, రామునకు, రామునందు. ఆమన్త్రణే=సంబుద్ధియందు, డుజ్=డుజాదేశము, న=లేదు, ఇతి=అని, అన్యే=మఱికొందఱుదురు. ఓరామ. అదాగమము సంబుద్ధిగూడినది. టాసః=తృతీయావిభక్తికి, చేతః=చేతాదేశము వచ్చును. మహతో నిలౌ విభక్తౌ టాదౌ, అని నిలలు వచ్చిన, రామునిచేత, రాములచేత. తృతీయాదౌ, అనక, టాదౌ అని యేకవచనప్రధానముగా నిర్దేశించినాఁడు గనుక యీకార్య మేకవచనములకే యవశ్యము. బహువచనములకును, అమహత్తులకును లాగమము వచ్చు నని జ్ఞాపకము. సింహములచేత, సింహములకొఱకు. నిలలు వైపక్షికవిభక్తులందును వచ్చును. అటుగనుక సమాసముల విభక్తులకు లోపములైన నవును.

రాముని గుణములు, సింహములరౌద్రత, జేసః=చతుర్థికి, కైకొఱకూ=కై, కొఱకు-ఇవి వచ్చును. రామునికై, రాములకై, రామునికొఱకు, రాములకొఱకు, కడమవియు నిట్లే తెలియునవి. జసిసః=పంచమికి, వలనః=వలన యనునది, ఉచ్యతే=చెప్పఁబడుచున్నది. రామునివలన, రాములవలన.

నఃకౌ జమః కు రనితాం మందు జీప స్సవిధవర్తినాం మిందు

ఇవి నాలుగుసూత్రములు. కౌ=కు అను విభక్తిపరమై యుండిన, నః=న, అనునాగమము వచ్చును. ని అనునది రాదు. అనితాం=ఇకారాంతవ్యతిరిక్తము లైన నామములయొక్క, జమః=షష్ఠికి, కుః=కు అనునది వచ్చును. రామునకు. సామాన్యాకారమున న్యాగమము వచ్చిన నికారాంతరూప మగుచున్నది, కనుక, అనితాం అనుపర్యుదాసచేత కు రాదు. జసఃకిశ్చ-అను సూత్రమున, కి వచ్చును, రామునికి. ఆమ్ రూపమునకుఁ గలదు, రాములకు. జీపః=సప్తమికి, అందు=అందు, అని వచ్చును. రామునియందు, రాములయందు; న్యాగమము నంగీకరింపనివారిపక్షమున, నుమ్వోతః, అని నుమ్ము వచ్చిన రామునందు అని కలదు. స్థానబలమునందు, అందు అనియుఁ గలదు. టాస్-మొదలైన విభక్తిసంకేతములు ప్రాకృతశాస్త్రప్రసిద్ధములు. సవిధవర్తినాం=సమీపవర్తులకు, సప్తమ్యంతము-ఇందు=ఇందు అనునది కలదు. ఇందు భుజించె. ఇందు శయనించె.

తోడ సహార్థేటాసః పట్టీతి చ పఞ్చమీ గుణే హేతౌ. ౭
కంటేన్యారాదాదే ర్లోపల నిర్ధారణోద్భవా షష్ఠీ
యొక్కచ శేషేషష్ఠీ విషయనిమిత్తాదిజా తథైవా న్యా॥ ౮

ఈవాక్యత్రయ మారు సూత్రములు. సహార్థే="సహయుక్తేప్రధానే" అనుశబ్దసూత్రమున వచ్చు, టాసః=తృతీయకు, తోడ=తోడ యనునది వచ్చును. శిష్యులతోడ వచ్చె. గుణే హేతౌ="విభాషా గుణే స్త్రియాం" అను శబ్దసూత్రమున వచ్చునట్టి-పఞ్చమీ=పంచమికి, పట్టి ఇతి=పట్టి యనునది వచ్చును. గుణముంబట్టి ధన్యుఁడు, జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుఁడు. అన్యారాదాదేః="అన్యారాదాదిషు" అను శబ్దసూత్రమున వచ్చెడుపంచమికి, కంటె=కంటె యనునది వచ్చును. రామునికంటె నన్యుఁడు, వనముకంటెఁ జేరువ. నిర్ధారణోద్భవా="యతశ్చ నిర్ధారణం" అనుశబ్దసూత్రమున వచ్చెడు షష్ఠికి, లోపల=లోపల యనునది వచ్చును. దేవతలలోపల గౌరి యధికురాలు. శేషేషష్ఠీ=

శేషార్థమందు వచ్చుషష్ఠికి, య్యొక్క=య్యొక్క యనునది యగును. అంబయొక్క దాసుఁడు. విషయనిమిత్తాదిజా=విషయనిమిత్తాద్యర్థములం బుట్టిన, అన్యా= సప్తమికి, తథైవ=అట్టిలాగుననే యుండును. హరివిషయము, హరినిమిత్తము, ఆదిశబ్దముచేత సతీసప్తమియును వర్తమానార్థ మయియే యుండును. హరిరక్షిం చుచుండఁగాను.

స్యాదమహాతాం విభక్తౌ సోశ్చము తదుపరి పునర్ముబూ ప్రాచామ్
సోర్లు గిత ఉ స్బహుత్వే సమ్బుద్ధౌ నాదితాం జసః కిశ్చ. ౯

ఇది యాఱుసూత్రములు. అమహాతాం=అమహత్తులకు, విభక్తౌ= సప్తవిభక్తులును బరమై యున్నపుడును, సోః=ప్రథమైకవచనమునకు, ఆదేశమై, ము=ము అనునది, స్యాత్=అగును. వనము, ప్రథమైకవచనాదేశము. వనములు, వనమును, వనముచేత-ఇత్యాది, తదుపరి=ఆమూమీఁదను, పునః= తిరుగ, ముబూ=ము, బు అనునవి వచ్చును. అని, ప్రాచాం=పూర్వులయొక్క మతము. వనము + ము, అని యుండిన, మొదటి ము, సున్న యై ద్విత్వమాయెను, వనమ్ము; బు, ఉండిన నట్లే వనంబు అని రూప మాయెను. ఇతః= ఇకారాంతముమీఁద నుండెడి, సోః=ప్రథమైకవచనమునకు, లుక్=లోప మగును. హరి, గిరి. బహుత్వే=బహువచనమందు, ఉత్=ఉకారము వచ్చును. హరులు, గిరులు. ఇతాం=ఇకారాంతములకు, సమ్బుద్ధౌ=సంబుద్ధిపరమై యుండిన, అత్=అదాగమము, న=లేదు. ఓహరి, ఓశౌరి. జసః=షష్ఠ్యేకవచనమునకు, కిః చ=కి, అనునది యాదేశమై వచ్చును. హరికి.

టాదా వితో ననిస్స్యా దీదన్తా ఇద్వదేవ కృతహ్రస్వాః
వికృతౌ క్వచిచ్చ లోపో మోర్దీర్ఘ శ్చాత ఆదిమస్య భవేత్. ౧౦

ఇది నాలుగుసూత్రములు. ఇతః=ఇకారాంతమునకు, టాదా=తృతీయాదివిభక్తి పరమై యున్న, నిః=న్యాగమము, నస్యాత్=లేదు. హరిచేత, హరివలన. కృతహ్రస్వాః=అనంతరసూత్రముచేత హ్రస్వముం బొందిన, ఈదన్తాః= ఈకారాంతములును, ఇద్వదేవ=ఇకారాంతములవలెనె యుండును. సేనాని, అగ్రణి. వికృతౌ=తెనుఁగునందు, క్వచిత్=ఒక్కొక్క దిక్కున, మోః=మూకు, లోపః=లోప మవును, ఆదిమస్య=ఆమొదటనుండెడు, అతః=అకారమునకును, దీర్ఘశ్చ=దీర్ఘమును వచ్చును. చకారము వలన వికల్ప మనుట, జంపాలు, జొంపాలు.

సర్వత్రోదోతోర్వుర్భవతి మువ ఙ్మహత్పదానాం వా
డుజతౌతు నప్లుతస్స్యాత్సమ్బుద్ధా విత్యుతాం విదుః కేచిత్. ౧౧

ఇది మూఁడుసూత్రములు. ఉదోతోః=ఉకారాంత, ఓకారాంతములకు, సర్వత్ర=సప్తవిభక్తులయందును, వుః=వు, అనునది, మువత్=ము, అనుదానివలెనే, భవతి=అగుచున్నది. ప్రథమైకవచనమున కాదేశ మయ్యును గడమచోటుల విభక్తి చాపయి యును వచ్చు ననుట. గురువు, వస్తువు, ధేనువు, గురువులు, గురువులచేత-ఇత్యాది. ఓకారాంతమునకు, గోవు, గోవుచేత. మహత్పదానాంవా డుజ్-మహత్పదానాం=మహత్పదములకు, వా=వికల్పమున, డుజ్=డుజు వచ్చును. విష్ణుఁడు, విష్ణువు, శంభుఁడు, శంభువు. సమ్బుద్ధౌ=సంబుద్ధియందు, ఉతాం=ఉకారాంతములకు, డుజతౌతు—డుజ్=డుజును, అత్=అదాగమమును, న=లేవు, ప్లుతః స్యాత్=అంత్యవర్ణమునకుఁ బ్లుతమువచ్చును. ఇతి=ఇట్లని, కేచిత్=కొందఱు, విదుః=తలంతురు. ఓవిష్ణూ! ౩, ఓశంభూ! ౩. ఇందుకుఁ బ్రయోగము వాగనుశాసనులు తామే చెప్పినారు. "జరత్కారూముని శ్రేష్ఠ"-"జరత్కారు ర్జరత్కారూ ర్వా" అని వ్యాసులు చెప్పినారు. కనుక, ఉకారాంతములు, "కేచిత్" అన్నాఁడు గనుక విష్ణుండ అనియు నుంగలకు.

దీర్ఘాణాం హ్రస్వస్స్యాన్నచ దేశ్యపదే నచైకవర్ణేపి
డా బవిధాత్రాదేరు స్తస్యచ వా తావుభౌ రమేశసమౌ. ౧౨

ఇది యాఱు సూత్రములు. దీర్ఘాణాం=దీర్ఘములకెల్ల, హ్రస్వః-స్యాత్=తెనుఁగున హ్రస్వమవును. అంబ, లక్ష్మి, కరభోరు. దేశ్యపదే=దేశీయపుఁదెనుఁగునందు, న చ=లేదు. నవలా, నేఁజా, లకోరీ, ఇత్యాది- ఏకవర్ణేపి=ఏకాక్షరతత్సమమందును, నచ=లేదు. క్ష్మా, శ్రీ, స్త్రీ. డాప్, అవిధాత్రాదేః, ఉః=అవిధాత్రాదేః=విధాత్రాదిగణవ్యతిరిక్తమైన, ఉః=ఋకారాంతమునకు,డాప్=డాప్ అనునది యాదేశము వచ్చును. డాప్లో డకార పకారములు పోఁగా, ఆ- యని శబ్దశాస్త్రన్యాయమున ఋకారమును గొట్టి నిలువఁగా-కర్త, ధాత. తస్యచ=అవిధాత్రాదికిని, వా=వికల్పమున, డాప్వచ్చును. కి ధాత, మాంధాత. తౌ ఉభౌ=ఆడాబంతౌ=డాబంతములు, రెండును, రమేశసమౌ=రమాశబ్ద, ఈశశబ్దములవంటి వౌను. విధాత యనిన రమాశబ్దమువంటిది. విధాతృఁడు, ఈశశబ్దమువలెనే యకారాంతమై యుండును.

క్వచి దమహతోపి డుజ్ స్యా దేకాదే రమహతాంచడావున్న
స్త్రీత్వ బహుత్వే సురాదే రసమాసే లుగ్భవే త్కుశాదే ర్మోః. ౧౩

ఇది నాలుగుసూత్రములు. క్వచిత్=ఒక్కొక్కచోట, అమహతోఽపి= అమహత్తునకును, డుజ్ స్యాత్=డుజ్ వచ్చును. పుట్టిమొక్కఁడు, వనమొక్కఁడు. ఏకాదేః=ఏకాదిగణమునకును, అమహతాం చ=అమహత్తులకును, డౌ=డుజ్ పరమై యుండిన, ఉత్=ఉకారము, న=లేదు. ఏకాదులు-ఒక్కండు, మెరియుండు, సురియండు, పాపండు, ఇత్యాది. కత్తళఁడు, కైరఁడు, జన్నఁడు, అశ్వవాచకములు. వీనికన్నిటికిని, క్వచిదమహతోపి డుజ్ స్యాత్, అని డుజ్ వచ్చును. సురాదేః=సురాదిగణమునకు, అసమాసే=సమాసముగానియప్పుడు, స్త్రీత్వబహుత్వే=స్త్రీలింగమును బహువచనమును నగును- సురలు. సమాస మైన భూసురుఁడు. సురాదులు ప్రయోగముచేతఁ దెలిసికొనునది. కుశాదేః=కుశాదిగణముయొక్క, మోః=మూకు, లు గ్భవేత్=లోప మగును. కుశ, దర్భ, హంస, దూత, ఇత్యాది.

మహ్త్వివిశేషణానాం ప్రథమాస్యా ద్వ్యవహితాశ్చ సర్వేస్యుః
వికృతౌచ స్త్రీలిఙ్గాః స్త్రీలిఙ్గకసర్వనామధేయాస్స్యుః. ౧౪

ఇదిమూఁడుసూత్రములు. మహ్త్వివిశేషణానాం= మహ్త్యంతములయొక్క విశేషణములకు, ప్రథమాస్యాత్ = ప్రథమ వచ్చును. "శిష్టవత్సల గౌరి కాత్రితుఁడ నేను". సర్వే= సర్వవిభక్తివిశేషణములును, వ్యవహితాశ్చ =విశేష్యముతో వ్యవధానము గలిగియును (అడ్డముగలిగియును) నుండును.

గీ. ఆశ్రితావన సురల ము న్నంబ ప్రోచె, శంకరునిరాణి నర్చింతు శైలసుతను
ఇందువదనకుఁ బ్రణతి సర్వేశ్వరికిని,యాద్యయుం దనుర్క్తిమాయార్యయందు.

స్త్రీలిఙ్గాః= స్త్రీలింగపదములు , వికృతౌచ= తెనుఁగునందును, స్త్రీలిఙ్గకసర్వనామధేయాః= స్త్రీలింగము లైనవిశేషణవిశేష్యములుగలవి, స్యుః= అవును. చకారమువలన సంస్కృత స్త్రీలింగపదవిశేషణములు స్త్రీలింగములే యనుట. గౌరి భక్తవత్సల, గట్టురాపట్టి యాపన్నవరద.

ఉభయవిధ మమహతీనాం నియత స్త్రీప్రత్యయస్తు సర్వాసామ్
ఇతరత్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాంస్యాత్. ౧౫

ఇది నాలుగుసూత్రములు. అమహతీనాం= అమహత్తులైన స్త్రీలింగములకు, ఉభయవిధం=పుంలింగ స్త్రీలింగరూపవిశేషణములు రెండును గలవు.

శరచ్చంద్రిక మనోహరము, పుష్పలత మనోహర- సర్వాసాం = స్త్రీవాచకములైన తెనుఁగు సంస్కృతముల కన్నింటికి, విశేషణములకు, స్త్రీప్రత్యయః = జీప్, జీషులు మొదలైన స్త్రీ ప్రత్యయములు, నియతః=ఆవశ్యకము. శరచ్చంద్రిక తాపాపహారిణి, మిన్నేరు శివజటాజూటవాసిని, అంబ సకలజగత్కర్త్రి. ద్వితీయా=ద్వితీయావిభక్తి, ఇతరత్రచ=తనచోటఁగాక కడమవిభక్తులచోటను వచ్చును. హేతిని నఱకెను, తృతీయయందు ద్వితీయ. ద్వారక నున్నాఁడు, సప్తమియందు ద్వితీయ. జడపదానాం=జడపదములయొక్క, తస్యాః =ఆద్వితీయకు, ప్రథమాచ = ప్రథమావిభక్తియును, స్యాత్ = అగును. కొండదిగె, రథమ్మెక్కె- చకారమువలన ద్వితీయయు నుండును. వనమును జేరి.

స్తోవావౌ రైనావోః స్త్రీవద్గ్లా ర్భ్వాదివోస్తు జౌయత్తత్

వాయిరవు ర్వక్రతమా వుర్ద్వన్ద్వే రః క్వచి ద్గకారోవః. ౧౬

ఇది యాఱుసూత్రములు. రైనావోః=రై శబ్ద నౌశబ్దములకుఁ దుదను, అవావౌ=ఓ కారమును, అవయనునదియు (ఓ + అవ, అవావౌ)స్తః=అగును. రో, నావ- గ్లాః=గ్లాశబ్దము, స్త్రీవత్ =స్త్రీశబ్దమువంటి దౌను, ఏకాక్షరమై నిలుచు ననుట, గ్లౌ. భ్వాదివోస్తు=భూ, దివ్ శబ్దములకు, జౌ=సంస్కృతములో సప్తమ్యేకవచనమందు, యత్ =ఏరూపమో, తత్ =ఆరూపమే యగును, భువి, దివి. వక్రతమా=ఐ, ఔలు, వా=వికల్పమున, అయి రవుః=అయి, అవు, అని యుండును. కైలు, కయిలు; ఔరా, అవురా. ద్వన్ద్వే=ద్వంద్వసమాసమందలి, ఉః=ఋకారమునకు, క్వచిత్ =కొన్నిచోటుల, రః=రేఫమగును. మాత్రపితృభావనను శైలపుత్రిఁ గొలుతు. కొందఱీ క్వచిచ్ఛబ్దము నుత్తరమునకే యన్వయించుకొందురు. గః=గకారము, క్వచిత్ =కొన్నిచోటుల, వః=వకారమౌను. ప్రేగులు, ప్రేవులు; తొగలు, తొవలు; పగలు, పవలు; ఇత్యాది.

న్వన్తా న్నామ్నః కుజ్నోర్బహువచనే కుత్రచి న్నులోపశ్చ

సలలో ర్బిన్దుయుతో డుర్వా లులయో రుల్లుగపి తయోః పరతః. ౧౭

ఇది మూఁడుసూత్రములు. న్వన్తాత్ =నుకారము తుదయందుఁ గల, నామ్నః=శబ్దముమీఁది, నోః=నుకారమునకు, బహువచనే=బహువచనమందు, కుజ్ =కుజాదేశ మగును. జకార మిత్తయిపోయిన, జిత్తు గనుక యర్థబిం

దుయుక్తమగును.*కొలను, కొలఁకులు; కెలను, కెలఁకులు, మ్రాను, మ్రాఁకులు; క్వచిత్=కొన్నిటియందు, నులోపశ్చ=నుకారలోపమును నగును. చేను, చేలు; మీను, మీలు. చకారప్రయోగముచేతఁ గొన్నింటికి లోపము లేదు. మేనులు, కొనులు. ులయోః=లు, ల, అనునవి పరమై యుండిన, సలలోః=లకారయుక్తమైనలుకారమునకు, వా=వికల్పమున, బిన్దుయుతః=సున్నతోఁగూడిన, డుః=డుకారము, వచ్చును. తయోః=ఆలులలకు, పరతః=పరమైయుండెడు, ఉల్లుగపి=ఉకారలోపము నగును. విల్లు, అనులకారయుక్తమైనలూకు విండులు, అని వచ్చును. ఉకారలోపమైన, విండ్లు, అని వచ్చును. వికల్పము గనుక విల్లును గలదు. ముండ్లు, ముండ్ల, ముండ్లమ్రాను, "బహువచనే" అనుపదమనువర్తించుచున్నది.

నిత్యం దారాదేశ్చ స్యాల్లో ర్లులయో రురౌచ తత్రస్తః
రోలో డలటా ముదితాం తస్య చవా లుక్సలోల్లోశ్చ. ౧౮

ఇది నాలుగు సూత్రములు. దారాదేశ్చ=దారాదిగణముయొక్క, లోః=లుకారమునకు,ులయోః=లులలుపరమైయుండిన,నిత్యం=నిత్యముగాను,బహువచనే=బహువచనమునందు, డుః=డు అనునది వచ్చును. (బహువచనదువర్ణకము లనువర్తించుచున్నవి) దారాదు లనఁగా, ఆలు మొదలైన తెనుఁగు శబ్దములు. తత్ర=ఆదారాదులయందలి, ులయోః=లు, ల, యనువానికి, రురౌ చ=రు, ర, యనునవియు,స్తః=అవును. ఆండ్రు, జవరాండ్రు, కోడండ్రు, చెల్లెండ్రు; వాండ్రు, పీండ్రు, విలుకాండ్రు, అనుస్థలములడకారము మునుపే యున్నది. దారాదులలోనివి గనుక రురలు వచ్చినవి. రః=ర అనుదానికి, లులలుపరమై యుండిన, లః=ళకారము వచ్చును. గోరు, గోళ్ళు; ఏఱు, ఏళ్ళు; ఉత్తరసూత్రముచేత, ఉకారలోపమైనది. డలటాం=డ, ల,ట, అను నీమూఁటియొక్క, ఉదితాం=ఉకార, ఇకారములకు, తస్యచ=మునుపటిసూత్రమునందుఁజెప్పఁబడిన, రు అనుదానియొక్క యుకారమునకు, వా లుక్=వికల్పముగ లోపము వచ్చును. వికల్పము గనుక గోరులు అనియుం గలదు. రః=అని పొల్లు రేఫ చెప్పినాఁడు గనుక, ఉకారలోపము లేనప్పుడు లకారాదేశము రాదు. పాడి, పాళ్లు; త్రాడు; త్రాళ్లు; అంబలి, అంబళ్లు; చాలు, చాళ్లు; చెట్టు, చెట్లు; పెట్టు, పెట్లు; జట్టి, జట్లు; పెంటి, పెంట్లు; ఇత్యాది. సలః=లకారయుక్తమైన, లోశ్చ=ళుకారమునకును, ఉకారలోపమగును. పందిళ్లోని, అంబళ్లార్చి.

---

* కొలను, కొలంగ్కులు; కెలను, కెలగ్కులు, మ్రాను, మ్రాగ్కులు-పా.

ఔపవిభక్తికలీనా మిల్లు గ్బహుళం తథైవ డు శ్చ స్యాత్
అపి సంయుక్తసమాప్తౌ భూయోన్తే లుక్ప్రదృశ్యతే నామ్నామ్. ౧౯

ఇది రెండు సూత్రములు. ఔపవిభక్తికలీనాం=ఔపవిభక్తికములయం దలి లి యనునక్షరమునకు, ఇల్లుక్, బహుళం=బహుళముగా, ఇకారలోపమగును. తథైవ=అలాగుననే, డుశ్చ=డుకారమును, స్యాత్=అగును. గుద్దలి, ఇకారలోపమై, డుకారము వచ్చి, గుద్దండ్లు, గొడ్డండ్లు, రోకండ్లు, ఇత్యాది బహుళగ్రహణముచేత, పందిలి-ఔపవిభక్తికమైనను రాదు. పెండిలి-ఔపవిభక్తికము కాకున్నను వచ్చెను. పెండ్లిండ్లు. లుః=లుకారము, సంయుక్తసమాప్తః, అపి=నామాంత్యాక్షరములతో స యుక్త మై ముగిసి పోయియు ను, నామ్నాం=నామములయొక్క, అన్తే = తుదయందు, భూయః ప్రదృశ్యతే= మరలఁ గనిపించును. ఇండ్లులు, పండ్లులు, పెండ్లులు-ఇత్యాది.

కేషాంచి దుదన్తానాం నేతి విభక్తౌ వునో లుక్స్యాత్
ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వంస్యా త్సప్తమీతృతీయార్థే. ౨౦

ఇది రెండుసూత్రములు. కేషాంచిత్=కొన్నియైన, ఉదన్తానాం=ఉకారాంతములకు, నేతి విభక్తౌ=న, అను సప్తమియందు, ఉనః=ఉన్ అనుదానికి, లుక్ స్యాత్=లోప మగును. (మేరున) చోటున, అనుసప్తమ్యంతమందు, టులోని, ఉకారమును న లోనిపొల్లును గూడి, ఉన్ అగును. దానికి లోపమయిన,"చోట"అని నిల్చెను. ఇటులే, ఊర, నడుమ, మీఁద మొదలైన రూపములు. ఔపవిభక్తికనామ్నాం=ఔపవిభక్తికనామములకు, సప్తమీతృతీయార్థే=సప్తమీతృతీయార్థములయందు, అత్వం స్యాత్=అకారము వచ్చును, విల్లు-అనుఔపవిభక్తికనామమునకుసప్తమ్యర్థమందు, అత్వము వచ్చెను గనుక టివర్ణములోనియికార మకారమాయెను-వింట, ఇంట, మింట, కంట,ఇత్యాది.

అనుతాం స్త్రియాం సమానాం సర్వస్య స్త్రీసమస్యచ సులోపః
ఏదన్తతాచ నామ్నా మన్యతరస్యా మియాన్తానామ్. ౨౧

ఇది రెండు సూత్రములు. అనుతాం=ఉదంత వ్యతిరిక్తము లైన, సమానాం=తత్సమములకు, స్త్రియాం=స్త్రీలింగమందును, సర్వస్యచ=ఉదంతములు సహాగా సమస్తమైన, స్త్రీసమస్య చ=స్త్రీసమశబ్దములకును, సులోపః=ప్రథ

మైకవచనలోప మాను. అంబాశబ్దమున కీసూత్రమున నేకవచనలోప మై "దీర్ఘాణాం హ్రస్వః స్యాత్" అని హ్రస్వము వచ్చిన, అంబ యని నిల్చెను. ఇట్లే గౌరి, వాణి మొదలైనవి. అనుతాం, అన్నాఁడు గనుక, ఉకారాంతములకు లేదు. భీరువు, చంచువు. వు అనువర్ణకము వచ్చునని మునుపే చెప్పినారము. గోడ, మేడ మొదలైనవి స్త్రీసమములు. ఇయాన్తానాం=ఇయయనునది తుదగాఁగల, నామ్నాం=నామములయొక్క తుదకు, అన్యతరస్యాం=వికల్పమున, ఏదన్తతా చ=ఏకారాంతత్వమును, అగును. గద్దియ, గద్దె-సురియ, సురె-ఇత్యాది. నామాఁత్యత్వము గ్రహించుకొని, ముత్తెము, ముత్తియము; విడెము, విడియము-ఇత్యాదులయందును జెప్పుకొనునది.

వికృతౌ సర్వేశబ్దాః క్లీబసమాః స్త్రీసమాశ్చ నాన్యేస్యుః
క్లీబసమా అమహద్వత్ స్త్రీవత్స్యుః స్త్రీసమా స్తుసమాః సమాః. ౨౨

ఇది నాలుగుసూత్రములు. వికృతౌ=తెనుఁగునందు, సర్వేశబ్దాః=దేశ్యశబ్దము లన్నియు, క్లీబసమాః=నపుంసకసమములు ను, స్త్రీసమాశ్చ=స్త్రీసమములును గాని- అన్యే=పుంసమములు, నస్యుః=లేవు. క్లీబసమాః=నపుంసకసమములు, అమహద్వత్=అమహత్తులైన తత్సమములవంటివి యగును. "ము రమహతాం" అని ము వచ్చు ననుట. అందము, చందము, గుజ్జము, పల్లము-ఇత్యాది. స్త్రీసమాః=స్త్రీసమములు, స్త్రీవత్=స్త్రీలింగ తత్సమములవంటివి, స్యుః=అవును. హ్రస్వవిభక్తిలోపము లగు ననుట- గోడ, మేడ, మోవి, బావి, చామ, మోరు, పుల్లె, పల్లె, ఎల్ల-ఇత్యాది. సమాస్తు=తత్సమములు, సమాః=యథాపూర్వ సమములై యుండును. రాముఁడు, సీత, రఘుకులము.

శా. కర్ణాంతాయతచారునేత్ర కమలాకర్పూరకూర్చత్రపా
వర్ణ శ్రీకర మంత్రసాదిత విభాస్వద్రూప చిద్రూప సా
వర్ణోదంచిత మంచ బిందు మయ దీవ్యద్దివ్య సింహాసనాం
తర్ణిష్పంద విహార *హారకలికోద్యత్కాంచికాభూషణా.

గద్యము-ఇది శ్రీసకలభాషావాగనుశాసననన్నయభట్టవిరచితాంధ్రశబ్దచింతామణియందు సకలకవితాస్వతంత్రభట్టారక యెలకూచి బాలసరస్వతి కవిమహోపాధ్యాయప్రణీతంబైన టీకాగ్రంథంబునం దజంతపరిచ్ఛేదము.

---

* పద్మకలికా—పా.

శ్రీరస్తు.

హలన్తపరిచ్ఛేదము.

ప్రథమైకవచనతుల్యం సర్వత్ర హలన్త మగుణవత్ప్రభృతి
గుణవద్గణో ద్వితీయైకవచనతుల్యో భవే ద్వికృతౌ. ౧

ఇది రెండుసూత్రములు. అగుణవత్ప్రభృతి=గుణవద్గణవ్యతిరిక్త మైన, హలన్తం=హలన్తశబ్దజాతము, సర్వత్ర=ఈతెనుఁగున నంతటను, ప్రథమైకవచన తుల్యం=సంస్కృతములోఁ బ్రథమైకవచన మెట్లుండునో యట్లు నిలుచును. ఉదాహరణములు ముందు చెప్పెదము. వికృతౌ=తెనుఁగునందు, గుణవద్గణః =గుణవత్ప్రభృతి, ద్వితీయైకవచనతుల్యః=సంస్కృతములోని ద్వితీయైకవచ నము వంటిది, భవేత్=అవును.

ద్విత్వోత్వే సర్వహలాం హ్రస్వా ద్ద్విత్వన్తు దీర్ఘతో బహుళమ్
అగుణవతాం సర్వహలాం సోర్లోపో గుణవతాం డుమూ ప్రాగ్వత్. ౨

ఇది నాలుగుసూత్రములు. హ్రస్వాత్=హ్రస్వముమీఁదనున్నట్టి, సర్వ హలాం=సమస్తమైన హలన్తములకును, ద్విత్వోత్వే=దిత్వమును, ఉత్వమును నగును. దీర్ఘతః=దీర్ఘముమీఁద నైనయెడల, ద్విత్వన్తు=ద్విత్వము, బహుళం= బహుళముగా వచ్చును, ఉత్వము రానే వచ్చును. అగుణవతాం=అగుణవత్ప్ర భృతులైన, సర్వహలాం=సమస్తమైన హలన్తములకును, సోర్లోపః=ప్రథమైక వచనలోప మగును. గుణవతాం=గుణవద్గణములకు, డుమూ=డు, ము, అను నవి (డుకారముకారములు)- ప్రాగ్వత్=మొదటఁ జెప్పినట్లే వచ్చును. మహ త్తులకు, డు, అమహత్తులకు, ము,—హకారాంతపుంలింగమైన అనడుహ్శబ్దము గుణవద్గణములోనిది గనుక, ద్వితీయైకవచనతుల్య మైనయెడల, అనడ్వాహం అని ద్వితీయైకవచనరూపము నిల్చెను. అమహత్తు గనుక, ము, వచ్చిన, అన డ్వాహము. కడమరూపములు, అకారాంతములకువలెనే—అనడ్వాహములు, అనడ్వాహమునందు-ఇత్యాది. ఈలాగే దివ్ శబ్దము, దివము. ఉపానహ్ శబ్ద ము గుణవద్గణములోనిది గాదు గనుక, ప్రథమైకవచనతుల్య మైన, ఉపానత్ అని యుండెను. తకారము హ్రస్వము గనుక ద్విత్వోత్వములు వచ్చి "ఉపా నత్తు" అని యుండెను. యాంతము లేదు. రేఫాంతము పూర్శబ్దము గుణ వద్గణము, పురము. ఈతెనుఁగు లోకవ్యవహారదృశ్యము గనుక గీర్ శబ్దము వ్యవహారము లేదు. అభిధానములవారు యాదవాదులు, అవ్యక్తలింగశబ్ద

ములు నపుంసకలింగశబ్దములుగాఁ జెప్పినారు కనుక, అవ్యక్తలింగ మైన కిం శబ్దము నపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనతుల్య మై కిమ్ము అని యుండెను. ప్రశాన్ శబ్దము దీర్ఘపరహల్లు గనుక ద్విత్వము రాదు. ప్రశానుఁడు. మహాత్తు గనుక డుజ్ వచ్చెను.

ఆత్మన ఇమనన్తానాం డా వా*డుస్స్యాత్సదా రాజ్ఞః
సాన్తా దపయః ప్రభృతేః స్లోపో న్యేషాంచ వా లు గన్తస్య. ౩

ఇది నాలుగుసూత్రములు. ఆత్మనః=ఆత్మన్శబ్దమునకును, ఇమనన్తానాం=ఇమనిచ్ ప్రత్యయాంతములకును, డా వా=డా యను వర్ణకము వికల్పమున వచ్చును. అన్యవన్న్యాయమున డాలోని డకారము లోప మై మిగిలిన ఆకారము టిలోపము చేసి నిల్చును. హ్రస్వము వచ్చిన, ఆత్మ యనురూపమాయెను. వికల్పము గనుక డా లేనప్పుడు, ఆత్మము. మహాత్తుగా వివక్షించితేని, ఆత్ముఁడు. ఇమనంతములు- మహిమము, మహిమ, గరిమము, గరిమ, ఇత్యాది. రాజ్ఞః=రాజన్ శబ్దమునకు, సదా=నిత్యముగాను, డుస్స్యాత్=డువర్ణకము వచ్చును. ఇది డా వలెనే వచ్చినేని రాజు. కకుప్ శబ్దము కకుప్పు. అగ్నిమత్ శబ్దము బహుళగ్రహణమున ద్విత్వము లేక అగ్నిమథుఁ డాయెను. వాక్ శబ్దమునకు వాకు, బహుళోక్తివలన వాక్కు-అని యును గలదు. త్వక్ త్వక్కు. భవచ్ఛబ్దము లేదు. ధీమచ్ఛబ్దము గుణవర్గణము- ధీమంతుఁడు, మతిమంతుఁడు, హనూమద్భగవచ్ఛబ్దములు కొందఱిమతమున గుణవర్గణములు గావు, హనుమానుఁడు, భగవానుఁడు. హనుమంతుఁడు, భగవంతుఁడు-అనియుం గలదు. అప్ శబ్దమునకు, అప్పులు. దిక్ శబ్దమునకు దిక్కు. విద్వచ్ఛబ్దమునకు విద్వాంసుఁడు. అపయః ప్రభృతేః=పయః ప్రభృతివ్యతిరిక్తమైన, సాన్తాత్=సకారాంత శబ్దముమీఁద, స్లోపః=సకారలోపము వికల్పమున నగును- తేజము, యశము, మనము, తేజస్సు, యశస్సు, మనస్సు-ఇత్యాది. పయః ప్రభృతికి, సకారలోపము లేదు. పయస్సు వయస్సు, అయస్సు, సరస్సు-ఇత్యాది. అన్యేషాంచ=మఱికొన్ని హలంతములకును, అన్తస్య=అంత్యహల్లునకు, వా లుక్=వికల్పమున లోపము వచ్చును. జగము, జగత్తు. చకారప్రయోగమువలనఁ గొన్నింటి కంత్యాచ్చులకు వర్ణాంతరము వచ్చి యంత్యహల్లోప మవును. పథము.

---

* డుర్భవతి సర్వదారాజ్ఞః.

ప్రాకృతభవసంస్కృతభవసంస్కృతవత్ప్రాకృతభవవికృతిభవాః
వ్యతిరిక్తా భూయాంసో వ్యతిరిక్తా స్సంప్రదాయతో వేద్యాః. ౪
ఈయార్యావృత్తము సంప్రదాయవేద్యము.

దేశ్యా దస్మద్యుష్మచ్ఛబ్దా త్సుజసో ర్నుమూ వురూచస్తః
న్నుమ్మూ హ్రస్వ శ్చాదే రమిశశి చాన్యతరలుక్చ యుక్తస్య. ౫

ఇది రెండుసూత్రములు. దేశ్యాత్=తెలుఁగులైన, అస్మద్యుష్మచ్ఛబ్దాత్=అస్మత్ యుష్మత్ శబ్దములమీఁద, సుజసోః=ప్రథమైకవచనబహువచనములకు, యథాక్రమముగా, నుమూ=ను, ము,అనునాదేశములును, వురూ=వు, రు, అనునాదేశములును, స్తః=అగును. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకుఁ దత్సమపుఁదెలుఁగు లేదు గనుక "దేశ్యాత్" అని దేశ్యతెలుఁగులే చెప్పుచున్నాఁడు. నా యనుమాట యస్మచ్ఛబ్దము, నీ యనుమాట యుష్మచ్ఛబ్దము, కనుక, అస్మచ్ఛబ్ద ప్రథమైకవచనమునకు ను వచ్చిన, "ప్రథమాయా మే దస్మదః" అను నుత్తరసూత్రప్రాప్తిని 'నేను' అనురూపమాయెను. బహువచనమందు ము వచ్చిన, నుత్తరసూత్రమున మకారము నేత్వమును వచ్చి "మేము". యుష్మచ్ఛబ్దమునకు వు వచ్చిన "నీవు". బహువచనమందు రు వచ్చిన నుత్తరసూత్రమున మకారము వచ్చి, "మీరు". అమి శశి చ=ద్వితీయైకవచనబహువచనములయందు, న్ను, మ్ము=న్ను, మ్ము, అను నాదేశములును, ఆదేః=మొదటియక్షరమునకు, హ్రస్వశ్చ=హ్రస్వమును వచ్చును. యుక్తస్య=సంయుక్తము లైన, న్నుమ్ములకు, అన్యతరలుక్చ=ఒకహల్లులోపమును నగును. నిన్ను, నిను; మిమ్ము, మిము; నన్ను, నను; మమ్ము, మము.

కిర్నజమః ప్రథమాయా మే దస్మద ఏతయో ర్బహుత్వే మః
హ్రస్వే టాదా నమవాఙ్ ద్వయవ ద్వచనద్వయేన్యయో రాత్మా. ౬

ఇది నాలుగు సూత్రములు. జమః=షష్ఠికి- "జసః కిశ్చ" అని వచ్చెడుకి యాదేశము లేదు. యుష్మచ్ఛబ్దము, ఇకారాంతము గనుక నీ యనుదానికే యీవిధి. (నీయనుశబ్దమునకే యీనిర్ణయము) ప్రథమాయాం=ప్రథమయందు, అస్మదః=అస్మచ్ఛబ్దమునకు, ఏత్=ఏత్వము వచ్చును. ఏతయోః=ఈరెండుశబ్దములకును, బహుత్వే=బహువచనములయందు. మః=మకార మగును. నీచేత,

మీచేత; నీకొఱకు, మీకొఱకు; నీవలన, మీవలన; నీకు, మీకు; నీయందు, మీయందు; నాచేత, మాచేత; నాకు, మాకు- ఇత్యాది. ఆత్మా=ఆత్మ శబ్దము, టాదౌ=తృతీయాదివిభక్తులయందు, హ్రస్వే=హ్రస్వ మగుచుండఁగా, నమవాగ్=న,మ, యను నాగమములు గలది యౌను. వచనద్వయమునందును వరుసగా ననుట. అన్వయోః=ప్రథమాద్వితీయలయొక్క, వచనద్వయే= ఏకవచన బహువచనములయందు, ద్వయవత్ =అస్మద్యుష్మచ్ఛబ్దములు రెంటి వంటిది యు వరుసగా నగును. ఏకవచనము నస్మచ్ఛబ్దమువంటిదియు, బహువచనమందు యుష్మచ్ఛబ్దము వంటిదియు నగు ననుట. అస్మచ్ఛబ్దప్రథమాద్వితీయైకవచనములకు నున్నులును యుష్మచ్ఛబ్దప్రథమాద్వితీయాబహువచనములకు రుమ్ములును వచ్చును. నుమ్ములయం దాదిహ్రస్వము వచ్చును. తా-ఆత్మ శ్శబ్దము. తాను, తాము, తన్ను, తమ్ము. తృతీయాదులయందు, హ్రస్వమును నమాగమములును వచ్చిన-తనచేత, తమచేత; తనకు, తమకు-ఇత్యాది.

భూయ ఉభయార్థవాచీ యః కశ్చి ద్భవతి నిత్యబహువచనః
తస్య జసో ము శశో లః ప్రాగ్వ త్సర్వం భిసాదికే న్యత్ర. ౭

ఇది యేకసూత్రము. భూయః=ఈయుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు గాక- మఱియొకటి, ఉభయార్థవాచీ=ఆరెంటియర్థమును జెప్పెడి, నిత్యబహువచనః=నిత్యబహువచనమైనది, యః=ఏదైననేమి, కశ్చిత్ =ఒకటి, భవతి=కలదు. తస్య= దానియొక్క, జసః=ప్రథమాబహువచనమునకు, ము=ము, అనునాదేశమును, శసః=ద్వితీయాబహువచనమునకు, లః=ల, అనునాదేశమును వచ్చును. భిసాదికే=తృతీయాబహువచనము మొదలయిన, అన్యత్ర=కడమవానియందు, సర్వం=సమస్తమును, ప్రాగ్వత్ =యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు వలెనే యగును. "మన" యనునది యుభయార్థవాచి. దానికి "ము" ఆదులు వచ్చిన, మనము, మనల, మనచేత-ఇత్యాది.

కవిభల్లటైః క్రియాణాం నామ్నాం చోల్లోప ఇష్యతే హ్యేషు
ప్రథమైకవచనమాత్రే వికృతౌ నాన్తాదయోపి కథ్యన్తే. ౮

ఇది యేకసూత్రము. కవిభల్లటైః=కవిభల్లటులచేత (కవిభల్లటు లనఁగాఁ బ్రాతనకవులు, వారొక లక్షణకర్తలు) క్రియాణాం=ధాతువులకు ను, నామ్నాం చ=శబ్దములకు ను, ఉల్లోపః=ఉకారలోపము, ఇష్యతే=ఇచ్ఛయింపఁ

బడుఁగదా (చెప్పినా రనుట) చూతుర్, చూతురు, ఇత్యాది క్రియలయందు, రేఫలమీఁది యుత్వములకును,కన్ను,మన్ను,మిన్ను,మున్ను, ఇత్యాదిశబ్దముల యం దుత్వములకును లోపము. ఏషు=ఈలోప ప్రదేశములయందు, వికృతౌ= అచ్చతెనుఁగున, నాన్తాదయోపి=నకారాంతాదిశబ్దములు ను, ప్రథమైకవచన మాత్రే=ప్రథమైకవచనమందే, కథ్యన్తే=చెప్పఁబడును. "కన్ను దెఱచి" యన్న చోట భల్లటునిమతమున, ఉకారలోపమైన నకారాంతమై యుండును. కన్దెఱచి, చన్గుడిచి—రాంతములు, పేర్వాడి, గోర్గోపి. క్రియలకుఁ గ్రియాపరిచ్ఛేదములో స్పష్టము. మెత్తుర్ఘనులు, చూడర్జనులు—ఇత్యాది నాన్తాదయః అని యాదిశబ్దముచేత లాంతములును; కల్దావి, విల్వాని. ప్రథమైకవచనము తప్పిన, ఉకారాంతాది-కన్నులు, కంటిచేత.

ఇద మద సేత ద్యత్త చ్ఛబ్దా శ్శబ్దాన్తరాన్వయే బహుళమ్
హ్రస్వం ప్రపద్య దీర్ఘా ద్ద్విత్వ ముపర్యక్షరస్య జనయన్తి. ౯

ఇది యేకసూత్రము. శబ్దాన్తరాన్వయే సతి=మఱియొకశబ్దముతో నన్వయము కలిగి యుండఁగాను, ఇదమ్, అదస్,ఏతద్, యద్, తద్, శబ్దాః=ఈశబ్దముల, దీర్ఘాః=దీర్ఘములు, హ్రస్వం ప్రపద్య=హ్రస్వమును బొంది, ఉపర్యక్షరస్య=ఆశబ్దముయొక్క మొదటి యక్షరమునకు, బహుళమ్=బహుళముగాను, ద్విత్వం=ద్విత్వమును, జనయన్తి=పుట్టించును. ఇదం శబ్దము=ఈదేశము, ఇద్దేశము; తద్ శబ్దము-ఆకాలము, అక్కాలము; అదస్, ఏతద్ శబ్దములకు నివియే రూపములు. యచ్ఛబ్దము-ఏదేశము, ఎద్దేశము-బహుళోక్తివలన, ఆరాజు, ఈసేన, యనుచోటులను రాదు. శబ్దాంతరము లేకున్నను- ఏది, ఎద్ది-యనుచోట వచ్చును. ఆ-అజాదిశబ్దముతో నన్వయించినప్పు డాయచ్చును లఘుయకారము చేసికొని దానికి ద్విత్వము చేసికొనునది అయ్యార్యుఁడు, ఇయ్యుత్తముఁడు.

ది స్స్యా త్సమ్బన్ధార్థే సర్వస్మా ద్యుష్మదస్మదా త్మభ్యః
ద్వితి *వర్ణకోఽ ఇడ స్త్రీవిషయా స్త్వర్థే తనశ్చ వికృతౌ స్యాత్. ౧౦

ఇది నాలుగుసూత్రములు. సర్వస్మాత్=సకలనామములమీఁదను, సమ్బన్ధార్థే=సంబంధార్థమందు, దిః=దివర్ణకము, స్యాత్=అగును. వర్ణక మనంగాఁ బ్రత్యయము. రాజుది, పులిది, బంటుది, మేఁకది- ఇత్యాది. యుష్మదస్మదాత్మభ్యః=ఈమూఁటిమీఁదను, ద్వితివర్ణకః=దు అనువర్ణక మగును. నాదుసొమ్ము.

* వర్ణకోయవస్త్రీవిషయాః- పా.

నీదు లేఁగ, తనదుక్కీర్తి. అ, ఇ, ఉ=ఈమూఁడును, స్త్రీవిషయాః=స్త్రీనామములమీఁద వచ్చు వర్ణకములు- గౌర, గౌరి, గౌరు. స్త్రీవిషయములయందె, తెలుఁగు స్త్రీలింగములమీఁద వచ్చు నని యు ననవచ్చును. ముంత, పడి, తూము-స్త్రీసమములు చేసికొని సులోపముఁ దెచ్చుకొనునది. సర్వత్ర యిట్లే- వికృతౌ=తెనుఁగునందు, త్వార్థే=త్వ ప్రత్యయార్థమునందు, తనః=తనవర్ణకము, స్యాత్=అగును దొరతనము, దొడ్డతనము.

నామ్నః కవర్ణక స్స్యా త్స్వార్థే స్యా దుత్వ మపి పరే తస్మిన్
చు రితి క్రియాపదానాం సర్వేషాం వర్తమానకాలే స్యాత్. ౧౧

ఇవి రెండుసూత్రములు. నామ్నః=నామమునకు, స్వార్థే=స్వార్థమందు, కవర్ణకః=కవర్ణకము, స్యాత్=అగును. తస్మిన్ పరే=అది పరమై యుండిన, ఉత్వ మపి స్యాత్=పూర్వాక్షరమున కుకారమును వచ్చును. పొలఁతి, పొలఁతుక; గొంతు, గొంతుక; నిప్పు, నిప్పుక; మెలఁత, మెలఁతుక-ఇత్యాది. సర్వేషాం=సర్వమైన, క్రియాపదానాం=క్రియలకు, వర్తమానకాలే=వర్తమానార్థకమందు, చురితి=చు అనువర్ణకము, స్యాత్=అగును, ఘటించుచున్నాఁడు, గెలుచుచున్నాఁడు. ఇత్యాది.

ప్రతిషేధవాచినాం నిః భూతార్థానాంతు నః క్రియాణాం స్యాత్
కర్త్రాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచ నవర్ణక శ్చ తద్వ త్స్యాత్. ౧౨

ఇది మూఁడుసూత్రములు. ప్రతిషేధవాచినాం=ప్రతిషేధమును జెప్పుచున్న, క్రియాణాం=క్రియలకు, నిః=నివర్ణకము- ఘటింపనివాఁడు, చూడనివాఁడు; భూతార్థానాంతు=భూతార్థములకు, నః=నవర్ణకము, స్యాత్=అగును. కర్త్రాదేః=కర్త్రార్థము మొదలైనవానికి, కర్తృత్వం ప్రథమాచ=కర్త్రర్థకమును ప్రథమయు-నవర్ణకశ్చ=నవర్ణకమును వచ్చును. నీవు నుతించిన రాజు. ఇది కర్త్రార్థకము. నీచేతఁ బొగడఁబడిన రాజనుట. నీచేతనను తృతీయకుఁ బ్రథమ వచ్చును. నుతింపఁబడిన యను కర్త్రార్థమునకుఁ గర్తృత్వము వచ్చెను. కర్త్రాదేః అను నాదిశబ్దముచేత, అధికరణార్థములయందు నిట్టిలాగుననే వచ్చును. నే భుజించినచోటు, నీవు గెల్చినవాఁడు. ఇత్యాద్యర్థభేదములు తెలిసికొనునది.

షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యా తత్పురవసంస్థితానామ్నామ్
ఇ దుపోత్తమోత్తమానాం బహువచన ఉపోత్తమేత ఉద్భవతి. ౧౩

(గ్రంథపాతము రెండుప్రతులలోను)... ఇదుపో త్తమోత్తమములు—బలుములు, కలుములు, చెలుములు, ఆయెను. రెండవ యుకారము, ఉద్బహు త్వే యని వచ్చినది. ఇట్టిలాగుననే వెలుములు, మెలుములు మొదలైనవి. ఇది ప్రాయికలక్షణము. అటుగనుక, ఇరులు, విరులు- ఇత్యాదిస్థలములందు లేదు. ప్రాయిక నిత్యలక్షణముల ప్రకారము లిట్టిలాగుననే తెలియునది.

అస్మద్యుష్మద్వాచ్యా దేకత్వ ఇతో నివీ పరేషాంతు
ధర్మో త్తమమధ్యమవ ద్బహుషు న మధ్యమవ దుతోచ్చ సర్వేషు. ౧౪

ఇది నాలుగుసూత్రములు. అస్మద్యుష్మద్వాచ్యాత్ =అస్మద్యుష్మచ్ఛబ్దములచేత వాచ్యమయిన, ఇతః=ఇకారాంతమునకు, ఏకత్వే=ఏకత్వమందు, నివీ=ని, వి, యనువర్ణకము లవును, నేను కవిని, నీవు పతివి. కవిశబ్ద మస్మద్వాచ్యము, పతిశబ్దము యుష్మద్వాచ్యము. పరేషాంతు=ఇకారాంత వ్యతిరిక్తములకు, ధర్మో త్తమమధ్యమవత్ =క్రియలకు ధర్మ మను నర్థమందు వచ్చెడి యు త్తమపురుష మధ్యమపురుషల కేదో యది వచ్చును. ను వు అనువర్ణకము లవు ననుట. నేను భక్తుఁడను, నీవు దేవుఁడవు. బహుషు=బహువచనములయందు, మధ్యమవత్ =మధ్యమపురుషవంటివి, న=కావు. ప్రథమో త్తమపురుషలవంటివౌను-ము రు అనువర్ణకము లౌ ననుట. మేము భక్తులము, మీరు దేవతలరు. బహుషు అను బహువచన ప్రయోగమువలన, ఇకారాంతములకు ను బహువచనమందు ము, రు, వర్ణకములు వచ్చును. మేము కవులము, మీరు స్వాములరు. సర్వేషు=ఈచెప్పిన ను, ము, వు, రు, అను నన్నియుఁ బరమై యుండిన, ఉతః=అంత్యమైన ఉకారమునకు, అచ్చ=అకారమును వచ్చును. భక్తుఁడు అనునంత్యోకారమునకు నుమువురులు పరమైనప్పుడు, అకారము వచ్చిన- భక్తుఁడను-భక్తుఁడవు, ఇట్టిలాగే భక్తులము, భక్తులరు-అని యుండును. కవిని అనుచోట ఉకారము లేదు గనుక, అకారము లేదు. కవులము అనుచోట, కవులు అను నుకారమునకు అత్వము వచ్చును. సూత్రములో నస్మచ్ఛబ్దము పూర్వనిర్దిష్ట మైనను గాని వ్యవహారప్రధానము యుష్మచ్ఛబ్దము గనుక ప్రథమపురుషవంటి దాయెను. సర్వేషు అన్నాఁడు గనుక క్రియలయొక్క ఉకారమునకును, అకారము వచ్చును. పొగడుచున్నాఁడను, ప్రోచుచున్నాఁడవు. ఇత్యాది-జవరాలవు, ముద్దరాల వనుచోటను గూడ నిట్టిలాగే అకారము తెలియునది.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా న్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా
ఏకత్వం భేదకగతబహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతౌ. ౧౫

ఇది మూఁడు సూత్రములు. సర్వవిభక్తిః=ప్రథమాది విభక్తు లన్నియు, సంస్కృతతుల్యా=సంస్కృతమం దేయేస్థానమున నేయేవిభక్తి వచ్చునో యటు వలెనే యిందును వచ్చును. పొడవు, కొంచెము, కృష్ణుండు, తూము, ఇత్యాది ప్రాతిపదికార్థములయందుఁ బ్రథమ—హరిఁదలఁచెద, అంబఁగొలిచెద, నిత్యా దిస్థలముల ద్వితీయ—శూలముచేతఁ బొడిచె, సురలచేత నుతింపఁబడియె ని త్యాదికర్తృకరణములఁదృతీయ—ద్విజులకొఱకు దక్షిణ, కవులకొఱకుపాయన మిత్యాది సంప్రదానములఁ జతుర్థి—గిరివలన వెడలెను, కరివలన వెలసెను, ఇత్యాద్యపాదానమునఁబంచమి—దొరకు హితుఁడు, నూటికమ్మెను, ఇత్యాది సంబంధముల షష్ఠి—కంచియం దుండును, కవితయందు నేర్పరి, ఇత్యాద్యధిక రణముల సప్తమి—అంబననుఁబ్రోవవే, అవ్వసిరు లీయవే, ఇత్యాదులసంబుద్ధి. ఇట్లు విభక్తులు తెలియునది. అన్యస్యాః=ఒకవిభక్తి, క్వచిత్ =ఒకానొకచోట, అన్యాచ=మఱియొక విభక్తియును, భవేత్ =అగును, విప్రులకు దానమిచ్చెను-చతుర్థీస్థలమున షష్ఠి—శిరమున గురుపాదుకలు వహించె- తృతీయాస్థలమున సప్తమి—రాముఁడరణ్యమేగె-అరణ్యమున కనుదానికరణ్యము. షష్ఠీస్థలమునఁ బ్రథమ—సుఖమేగి, కాశినుందురు, తృతీయాస్థలమునఁ బ్రథమ. ఇత్యాదులు ప్రయోగవశమునఁ దెలియునది. వికృతౌ=తెనుఁగునందు, భేదకగతబహువచ నానాం=విశేషణములయొక్క బహువచనములకు, ఏకత్వంచ=ఏకవచనమును, దృశ్యతే=కనఁబడును. ఇంపైనప్రియురాండ్రు,ఒప్పైనసిరులు-సొంపైనవిద్యలు.

—॥ ఇతః పరస్సమాసనిర్ణయః ॥—

ద్విగుకర్మధారయౌ తత్పురుషద్వన్ద్వౌ బహువ్రీహిః
అన్యే చ కేచి దుపమానోత్తరపదలోపరూపకాఖ్యాద్యాః ౧౬
పరిదృశ్యా ఇహ కార్యా ఔపవిభక్తికవ దన్త విధయశ్చ
లోపశ్చ విభక్త్యాదే శ్శబ్దేషుస్యా త్సమాసకాఙ్గ్షేషు. ౧౭

ఇది యార్యాయుగ్మము. ద్విగుకర్మధారయములు, తత్పురుషద్వంద్వములు, బహువ్రీహి, ఉపమానము, ఉత్తరపదలోపము, రూపకము మొదలైనవి. అన్యేచ=తక్కినవి, కేచిత్ =మఱికొన్నిసమాసములును, ఇహ=తెనుఁగునందు, పరిదృశ్యాః=చూడఁదగినవి.

ముచ్చిచ్చు, నలుదెసలు, మొదలయినవి ద్విగుసమాసములు. వానకాలము, పండువెన్నెల, మొదలయినవి కర్మధారయములు. తేఁటిపిల్ల, మల్లెపువ్వు, మొదలైనవి తత్పురుషములు. డాలుడమాములు, కుంచెకాళాంజులు, మొదలయినవి ద్వంద్వములు. అలరువిలుతుఁడు, కఱకంఠుఁడు మొదలయినవి బహువ్రీహులు. మెఱుఁగుఁబోఁడి, మచ్చెకంటి మొదలయినవి యుపమానములు. జవాదిసెట్టి, పచ్చళ్ళబాఁపత మొదలైనవి యుత్తరపదలోపములు. మోవిపండు, కేలుదమ్మి మొదలయినవి రూపకములు. ఆదిశబ్దముచేత, తావిమొల్ల, ఉప్పునీళ్లు మొదలైన మతుప్సమాసములునుం గలవు. అంతవిధయశ్చ=సమాసాంతవిధులును, ఔపవిభక్తికవత్=ఔపవిభక్తికవర్ణముల వంటివి. కార్యాః=చేయఁదగినవి (గ్రహింపవలయును.) అలరువిలుతుఁడు (విల్తుఁడు) అనుచోట-తకారము; నలువ, అనుచోట హ్రస్వము; కఱకంఠుఁడు, అనుచోట ఠవర్ణము; ఇత్యాదులు సమాసాంతవిధు లని తెలిసికొనునది. తెలుఁగున ఠకారము లేకున్నను స్వభావసిద్ధము కాదు గనుక శబ్దయోగము గానె తెలియునది. సమాసకాంగేషు=సమాసముపేరు తెలుఁగున సమాసకము. సమాసకమున కంగములైన,శబ్దేషు=శబ్దములయందు, విభక్త్యాదేః=విభక్తిమొదలైనవానికి, లోపశ్చ=లోపమును, స్యాత్=అగును. వేలుపులయొక్క దొర వేలుపు(ల)దొర. కైదువయొక్క దారి కైదువదారి. ఇట్టులె యన్నిట విభక్తి లోపము చేయునది. విభక్తిలోప మైనను దదాశ్రితములైన నిలలకు లోపము లేదు. ఆదిశబ్దముచేత తమ్మివంటి కన్నులు గలది, అనుచోట నుపమానలోపమున, తమ్మికంటి-జవాది యమ్ముసెట్టి జవాది సెట్టి, గరము కంఠమునందుఁ గలవాఁడు కఱకంఠుఁడు మొదలయిన యుత్తర పదాదిలోపములును గలవు.

కేవలవికృతిపదై ర్య స్సమాసకం తం బ్రువన్తి వాక్యజ్ఞాః
సంస్కృతవైకృతశబ్దై ర్మిశ్రసమాస స్స ఏవ విజ్ఞేయః. ౧౮

ఇది రెండుసూత్రములు. యః=ఏదయిన, కేవలవికృతిపదైః=సంస్కృతపదము లేక తెలుఁగుపదములచేతనే సమసించిన, తం=దానిని, వాక్యజ్ఞాః=వాక్యములను దెలిసిన పెద్దలు, సమాసకం=సమాసక మని, బ్రువన్తి=చెప్పుదురు. నిండుపున్నమ, జాబిలివెన్నెలతేట, పేరామనిచిగురుఁ గ్రొమ్మావితోఁట-

ఇత్యాదులు సమాసకములు. సంస్కృత వైకృత శబ్దైః=సంస్కృతశబ్దములును, తెలుఁగుశబ్దములును గూడినదై, మిశ్రసమాసః=మిశ్రసమాస మని, స ఏవ= అదియే, విజ్ఞేయః=తెలియఁదగినది. పద్మాకరపుఁదావిచెలువు; సమాసము వేళ మూఁకు పూవచ్చు నని మును పే చెప్పినారము గనుక పద్మాకరపు అయినది. సర్వైశ్వర్యలక్ష్మి నెళవు, గట్టుదొరపట్టికామనీయకము—ఇత్యాదులుమిశ్రసమాసములు.

సంస్కృతపదేన పరిమిత మాన్ధ్రపదం కర్మధారయో భవతి
స్వస్వవిభక్తివికారై ర్బహవశ్చ యథాతథం సమస్యన్తే. ౧౯

ఇది రెండుసూత్రములు. పరిమితం=స్వల్పమైన, ఆన్ధ్రపదం=తెలుఁగు శబ్దము, సంస్కృతపదేన=సంస్కృతశబ్దముతోఁ గూడి, కర్మధారయో భవతి= కర్మధారయ మౌను. కలికిభుజంగకన్యలు, వేలుపువీరభటవర్గము, బహవశ్చ= అనేకశబ్దములు, యథాతథం=తెనుఁగు సంస్కృతములు, సంస్కృతము తెనుఁగు లుఁ గలయఁగూడి, స్వస్వ విభక్తివికారైః=తమతమవిభక్తివికారములతోఁగలసి, సమస్యన్తే=సమసించును. వికారము లనఁగా నౌపవిభక్తికాదులు. నేటిముని రాజు, బ్రహ్మదండపుఁగైదువ, ముక్కఁటిగేహినిపుట్టినింటిసంపత్తిపెంపు. ఇత్యాది.

శా. ఆమ్నాయప్రతిపాద్యహృద్యమహిమన్యాసాళిశిష్టైకసే
వ్యామ్నాయార్థరతానుభావ్యకులకన్యాభ్యర్చనాఖండిత
ద్యుమ్నాభీప్సితదానదక్షిణజగత్ప్రాజ్యాంఘ్రిపంకేరుహా
నిమ్నావర్తవిశోభినాభితనుముజ్జ్యేజత్కృపావైభవా.

గద్యము—ఇది శ్రీసకలభాషావాగనుశాసన నన్నయభట్ట విరచితాంధ్రశబ్దచింతామణియందు సకలకవితాస్వతంత్రభట్టారక యెలకూచి బాలసరస్వతి కవిమహోపాధ్యాయ ప్రణీత మైన శబ్దానుశాసనటీకాగ్రంథంబునందుఁ జతుర్థం బైన హలంతపరిచ్ఛేదము.

క్రియాపరిచ్ఛేదము.

ఉపకృతి పరిణతి సంవృతిభేదా త్త్రివిధా క్రియా* పుషణ్వాదిః
ఉపకృతి రథ భూజ్యాదిః పరిణతి రన్యాతు రఞ్జి వస్యాదిః ౧

ఇది నాలుగుసూత్రములు. ఉపకృతి=ఉపకృతి యని, పరిణతి=పరిణతి యని, సంవృతి=సంవృతి యని, భేదాత్=భేదమువలన, క్రియా=ధాతువు, (క్రియాపదములు) త్రివిధా=మూఁడువిధములు కలది. పుషణ్వాదిః=పుషపుష్టౌ, ణుస్తుతౌ మొదలైనవి, ఉపకృతిః=ఉపకృతి క్రియ లనిపించుకొనును. అథ=అటువల (తరువాత) భూజ్యాదిః=భూసత్తాయాం, జిజయే మొదలయినవి, పరిణతిః=పరిణతిక్రియ లనిపించుకొనును. అన్యాతు=కడమది, సంవృతిక్రియ, రఞ్జివస్యాదిః=రఞ్జరాగే, వసనివాసే మొదలయినవి-అనఁగా-సామాన్యముచేత సకలక్రియాపదములును గొన్నియుపకృతిసంజ్ఞ కలవి, కొన్ని పరిణతిసంజ్ఞకలవి, కొన్ని సంవృతిసంజ్ఞ కలవి యనుట.

స్యా దుపకృతిః కృదన్తా సా పరిణతి రయవరన్వితైవ భవేత్
సంవృతి రహతాకారా జ్ఞేయం త్రివిధాసు చ క్రియా స్వేవమ్. ౨

పూర్వార్ధము రెండును నుత్తరార్ధ మొకటియుఁ గూడి మూఁడుసూత్రములు. పూర్వసూత్రములచేత సామాన్యాకారముగాఁ జెప్పినక్రియాస్వరూపముల నీసూత్రములలో విశేషించి చెప్పుచున్నాఁడు. ఉపకృతిః=ఉపకృతిక్రియ, కృదన్తా=క్తిన్, ఘఞ్ మొదలైన కృత్తులతోనే నిష్పియుంచునది, స్యాత్=అవును. పోషించు ననిన "పోష" అని ఘఞన్తమయియే నిలుచును. నుతించు ననిన "నుతి" అని క్తిన్నన్తమయియే నిలుచును. విధించు ననిన కి ప్రత్యయాన్తము. ఇత్యాది- సా=ఆ, పరిణతిః=పరిణతిక్రియ యనునది, అయవరన్వితైవ=అయ్, అవ్, అర్ అనునంతములతోఁ గూడియుండునదియే, భవేత్=అగును- జయించె-అయ్; ప్రభవించె-అవ్; హరించె-హార్ అని యుండును. సంవృతిః=సంవృతిక్రియ యనునది, అహతాకారా- అహత=చెడకున్న, ఆకారా=ఆకారముగలది. ఉపదేశకాలము దేదో యా స్వరూపముతోనే యుండును. రంజించె,

---

* త్రివిధాఃక్రియాః—అనియొక్క దానిలోనున్నవి. అర్థము ననుగుణముగ బహువచనములోనే యున్నది.

వసించె. త్రివిధాసు చ=మూఁడువిధములయిన, క్రియాసు = క్రియలయందు, ఏవఁ=ఈప్రకారమున, జ్ఞేయం=తెలియఁదగినది.

తద్ధర్మవర్తమానాతీతాగామ్యర్థకాః క్రియా జ్ఞేయాః
తత్ర ద్వితీయతుర్యౌ యౌ తస్తౌ సానుబన్ధకావేవ. 3

ఇది రెండుసూత్రములు. తద్ధర్మవర్తమానాతీతాగామ్యర్థకాః= తద్ధర్మము, వర్తమానము, అతీతము, ఆగామి యనునర్థములు గలవిగా, క్రియాః= క్రియలు, జ్ఞేయాః=తెలియఁదగినవి. తత్ర=ఆనాలుగింటియందు, ద్వితీయ, తుర్యౌ=రెండవదియు నాలుగవదియు నగు వర్తమానాగామ్యర్థము లనునవి, యౌ=ఏవో, తౌ=అవి, సానుబన్ధకా వేవ= క్రియాంతరానపాయులే (అనుబంధకములు లేక యుండునవి కావు) స్తః=అవును. అనుబంధక మనఁగా నెట్టిదో చెప్పుచున్నాఁడు.

వసతి రనుబన్ధకస్స్యా ద్యత్ర లడర్థో వివక్షితస్తత్ర
అస్తి రనుబన్ధకస్స్యా ద్యత్ర లృడర్థో వివక్షితో ధాతోః. ౪

ఇది రెండుసూత్రములు. యత్ర=ఎందెనను (ఎక్కడ) లడర్థః=వర్తమానార్థకము, వివక్షితః=వివక్షిత మానో (చెప్ప నిచ్ఛయింపఁబడుచున్నదో) తత్ర=అక్కడ, వసతిః=ఉన్న, (వస నివాసే) అను వసధాత్వర్థకము, అనుబన్ధకః స్యాత్=అనుబంధక మౌను, యత్ర=ఎందు, లృడర్థః=భవిష్యదర్థము, వివక్షితః=వివక్షిత మానో, తత్ర=అందు, ధాతోః=క్రియలకు, అస్తి=కల, (అస భువి) అను వసధాత్వర్థము, అనుబన్ధకః స్యాత్=అనుబంధక మౌను. అనఁగా లడర్థసూచక మైన వర్తమానార్థమును జెప్పు క్రియాపదమునకుఁ బయిని "ఉన్న" అను వర్ణకమును లృడర్థసూచక మైన భవిష్యదర్థమును జెప్పు క్రియాపదము పయిని "కల" అను వర్ణకము నుండును.

భవతి క్రియాపదానాం త్రివిధానా మించు గాగమో ణ్శ్చ
అనుబన్ధప్రార్థనయో ర్ణా వ్యతిరేకాదికే చ చోః ప స్స్యాత్. ౫

ఇది రెండుసూత్రములు. త్రివిధానాం=ఉపకృతి, పరిణతి, సంవృతి యనుమూఁడు విధములైన, క్రియాపదానాం=క్రియాపదములకును, ఇంచుగా

గమః=ఇంచుక్ అనెడి యాగమము, భవతి=అగును. అనఁగా, సకర్మకములు గాని క్రియలకు స్వార్థమున నించుగాగమము వచ్చును, ణిజంతముల మీఁదను వచ్చును. ణేశ్చ=ణిచ్ ప్రత్యయమునకును, ఆదేశరూప మై యగును. త్రివిధములకే యన్నాఁడు గనుక దేశీయక్రియలకు లేదు. చేయు, డాయు-ణిచ్చునకైనయెడల దేశీయక్రియలమీఁదను గూడ వచ్చును. చేయించు, డాయించు. ఇంచుక్ లో కకారము "హలన్త్యం" అను వ్యాకరణసూత్రముచేత లోపము కాఁగా "ఇంచు" అని యుండెను. "ఆద్యన్తౌ టకితౌ" అను వ్యాకరణసూత్రముచేత నిది కిత్తు గనుక అంత్యావయవ మై వచ్చును. అనుబన్ధప్రార్థనయోః=అనుబంధార్థ ద్వయమందును, ప్రార్థనార్థమందును, వ్యతిరేకాదికేచ=వ్యతిరేకము మొదలైన యర్థములయందును, ణౌ=ణిచ్చునకు వచ్చునది పరమై యుండినను, చోః=ఇంచుగాగమములోని చు అనెడియక్షరమునకు, పః స్యాత్ =పకారము వచ్చును. ఘటింపుచున్నాఁడు, ఘటింపఁగలఁడు-అనుబంధములు. ఘటింపుము, ప్రార్థన. ఘటింపించె-ణిచ్చు. ఘటింపఁడు-వ్యతిరేకము. ఆదిశబ్దముచేత ఘటింపనోపును మొదలైన తుముౝ ప్రత్యయార్థములకును పకారము వచ్చును.

* ఈచెప్పినసూత్రములచేతవచ్చిన క్రియారూపము లుదాహరించుచున్నాము:

పుమపుష్టౌ, ణుస్తుతౌ అన్న ధాతువుల మీఁదను ఘఞ్ ప్రత్యయమును స్త్రియాక్తిన్ ప్రత్యయమును గూర్చిన కృదంతములై యుపకృతిసంజ్ఞలు గలవై, పోష, నుతి, యని యుండిన నామైని వర్తమానార్థవివక్షగలిగి "భవతి క్రియాపదానా మించుగాగమః" అని యించుగాగమము వచ్చిన, పోషించు అనియుండిన, "చు రితి క్రియాపదానాం" అను నుక్తసూత్రముచేత చు అనువర్ణకము వచ్చి యామైని "వసతి రనుబన్ధక స్స్యాత్" అనుసూత్రముచేత వసత్యర్థక మైన యాంధ్రపదము "ఉన్న" అని యుండిన "పోషించుచున్నా" అనియుండిన "వ్యతిరేకార్థే లృటిలటి డుజ్ స్యాత్" అను వక్ష్యమాణసూత్రముచేత డుజ్ వచ్చిన, "అనుక్తమన్యవత్" అనున్యాయముచేత,"హలన్త్యం"అనువ్యాకరణసూత్రముచేత జకార మిత్తైపోయి "సానునాసికోచ్చారణం జిత్" అను ప్రాకృతసూత్రముచేత దాపల నర్ధబిందువు వచ్చిన, పోషించుచున్నాఁడు, అని లక్ష్యరూప ముండును. "అనుబన్ధప్రార్థనయోః" అనుసూత్రముచేత నొకవేళ ననుబంధకము పరమై యుండిన, పకారము వచ్చునన్నాఁడు గనుక, పకారము వచ్చిన, పోషింపుచున్నాఁడు, నుతింపుచున్నాఁడు, అని కలదు. ఈలాగుననే స్తుతింపుచున్నాఁ

డు, ప్రస్తుతింపుచున్నాఁడు, అనుమతింపుచున్నాఁడు, సంతోషింపుచున్నాఁడు, పరితోషింపుచున్నాఁడు- మొదలైన క్రియాపదములు తెలిసికొనునది. ప్రాకృతమునందు "షోస్స" యనుసూత్రముచేత షాకు సాదేశము వచ్చును గనుక సంతోసిల్లుచున్నాఁ డని రూపము వచ్చెను. ఈలాగుననే కేవలాంధ్రములు చూచుకొనునది. లెక్కించుచున్నాఁడు, తేలించుచున్నాఁడు, ఆలించుచున్నాఁడు, తూలించుచున్నాఁడు, మన్నించుచున్నాఁడు, ఆరగించుచున్నాఁడు మొదలైన క్రియాపదములు ప్రయోగవశమువలన గ్రహించుకొనునది.

ఇదిత్తులు, ఈదిత్తులు, ఉదిత్తులు, ఊదిత్తులు నైనధాతువులకును నీలాగుననే క్రియాపదములు ప్రయోగవశమువలనఁ దెలిసికొనునది. 'చడికోపే' 'ఇదితో నుమ్ధాతోః-' అనువ్యాకరణసూత్రముచేత నుమాగమము వచ్చిన, చండింపుచున్నాఁడు, ఖండింపుచున్నాఁడు, తుండింపుచున్నాఁడు, ఆకంపించుచున్నాఁడు, చుంబింపుచున్నాఁడు- మొదలైనవి చూచుకొనునది. ఈదంతములకుఁ బ్రయోగము (?)"టునది సమృద్ధౌ" ధాతువు మీఁదను నందింపుచున్నాఁడు. ఉదిత్తులకుఁ బ్రయోగము—క్రము పాదవిక్షేపే- క్రమించుచున్నాఁడు. శము ఉపరమే- శమించుచున్నాఁడు. భ్రమ చలనే-భ్రమించుచున్నాఁడు. ఊదిత్తులకు:—గుపూరక్షణే-భూసత్తాయాం- గోపించుచున్నాఁడు, అనుభవించుచున్నాఁడు-ౠదిత్తుల కుదాహరణములు:—షద్లృవిశరణగత్యవసాదనేషు—ఆసాదించుచున్నాఁడు, పద్లృగతౌ—ఆపాదింపుచున్నాఁడు, సంపాదింపుచున్నాఁడు. ఆదంతములకు: ... ష్ఠాగతినివృత్తౌ—ప్రతిష్ఠించుచున్నాఁడు, మ్నా అభ్యాసే—మానింపుచున్నాఁడు. ఈలాగున నజంతధాతువులు చూచుకొనునది.

కేషాంచి దపి ధాతూనా మిల్లుక్త్వార్థే ప్రకీర్త్యతే
కేషాంచి దపి ధాతూనాం రిల్లు క్త్రికస్సమ్మతేః.

అను నథర్వణవచనమువలనఁ గొన్ని ధాతువులమీఁద నిల్లుగాగమము గలదు. ఉదాహరణము:—ప్రణమిల్లుచున్నాఁడు, రాజిల్లుచున్నాఁడు, భాసిల్లుచున్నాఁడు.

కేషాంచిత్తైశ్య శబ్దానాం నేంచు గిల్లుగ పీష్యతే
చు రేవ వర్తమానార్థే కవిభల్లట సమ్మతేః.

అనునథర్వణవచనములవలనను, ఇంచుగాగమ, ఇల్లుగాగమములకొన్ని క్రియలకు లేకయే చుమాత్రమే వచ్చును. ఉదాహరణము. పలుచుచున్నాఁడు,

చూచుచున్నాఁడు, వినుచున్నాఁడు, కనుచున్నాఁడు. అథర్వణాచార్యులును, "అకర్మకేషు తు స్వార్థేంచుకో లోపో విధీయతే" అని యున్నాఁడు గనుక యించుగాగమ మకర్మకధాతువులమీఁద రాదు. ఇంక నేమనిన, ఇల్లుగాగమము వచ్చును. భాసిల్లు, ప్రవహిల్లు. "త్రివిధానా మించుగాగమః" అన్నాఁడు గనుక కొన్ని దేశ్యక్రియలమీఁదను, ఇంచుగాగమము రాదు. వచ్చుచున్నాఁడు, కనుచున్నాఁడు, వ్రాయుచున్నాఁడు—ఇత్యాదులు చూచుకొనునది. ఇంక నేమంటేని, ఉపకృతిపరిణతిసంవృతిరూపములయిన సంస్కృతక్రియాపదముల మీఁదనె యించుగాగమము లనుట- ణేశ్చ. హేతుమతిచ, అను నుత్తరసూత్రములచేత హేతుమణ్ణిచ్చులయందు, ఆంధ్రక్రియలయం దైనను గాని యించుగాగమము వచ్చుచున్నది. పొనరె, పొనరించె; ఒనరె, ఒనరించె; అని భూతార్థక్రియ లున్నవి గనుక, పోరుచున్నాఁడు, పోరించుచున్నాడు; అమరుచున్నాఁడు, అమరించుచున్నాఁడు; పొదలుచున్నాఁడు, పొదలించుచున్నాఁడు; ఇగిరించుచున్నాఁడు, ఇగిర్పించుచున్నాఁడు- ఇత్యాదిరూపములు చూచుకొనునది. పఠింపించుచున్నాఁడు మొదలైనసంస్కృతణిజంతములు నీలాగుననె చూచుకొనునది. వినిపించుచున్నాఁడు- మొదలయిన తెనుఁగుణిజంతములును నీలాగుననె చూచుకొనునది.

ఇంకఁ బరిణతిక్రియాపదములం జెప్పుచున్నాము:—

"అథ భూజ్యాదిః పరిణతిః"అన్నాఁడుగనుక 'భూసత్తాయాం', 'జి జయే' మొదలైన యజంత, హలంతధాతువులకు వర్తమానార్థవివక్ష గలుగుచుండఁగా, "వర్తమానే లట్" అను వ్యాకరణసూత్రముచేత లట్ప్రత్యయము వచ్చి "కర్తరిశప్" అని శప్ప్రత్యయము వచ్చి, "సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః" అని గుణము వచ్చి "ఏచోయవాయావః" అని అవాదేశము వచ్చిన- "భవ"-అని యుండ, "సా పరిణతి రయవరన్వితైవ భవేత్" అన్నసూత్రముచేత- అవ్ అని యంతము గలది గనుక పరిణతిసంజ్ఞ గలుగుచుండఁగా నుపకృతిధాతువులయందువలెనే, ఇంచుగాగమము, పువర్ణకము, అనుబంధకము, డజ్ మొదలయినవి యన్నియు వచ్చిన- నుపసర్గపూర్వక మైన, ప్రభవించుచున్నాఁడు, ప్రభవింపుచున్నాఁడు, అనుభవించుచున్నాఁడు- అని రూపము లాయెను. ఈలాగుననె జయింపుచున్నాఁడు, నయింపుచున్నాఁడు, క్షయింపుచున్నాఁడు, స్రవింపుచున్నాఁడు, ద్రవింపుచున్నాఁడు, ఆశ్రయింపుచున్నాఁడు; సంశ్రయింపుచు న్నా

డు, మొదలైన, అయంత-అవంతములును, అపహరింపుచున్నాఁడు, అలంకరింపుచున్నాఁడు, సంస్కరింపుచున్నాఁడు, సాక్షాత్కరింపుచున్నాఁడు, మొదలైన అరంతములును బరిణతిక్రియలు.

సంవృతిక్రియలను జెప్పుచున్నాము:—

“అన్యాతు రఞ్జి వస్యాదిః” అన్నాఁడు గనుక, రఞ్జ రాగే, వస నివాసే, మొదలైన ధాతువులం బుట్టిన క్రియాపదములు సంవృతిక్రియలు-అదేమంటేని-“సంవృతి రహితాకారా” అన్నాఁడు గనుక యీధాతువుల యకారములు లుప్తములు గాక యుండునవి గనుక, ఈలాగుననే యేయేధాతువులు వికృతిం బొందక స్వరూపముచేతనే యుండునో యీధాతువులం బుట్టిన క్రియ లెల్ల సంవృతిక్రియ లనిపించుకొనును- రఞ్జ రాగే, వసనివాసే, అర్థ యాచ్ఞాయాం, గర్వదర్పే, గణసంఖ్యానే, గుణమన్త్రే, చిత్రలేఖ్యే, నివాసస్థితౌ, రచకృత్యాం, వర్ణస్తుతౌ, లిఖలేఖనే, రాజృదీప్తౌ, భజసేవాయాం, నటగతౌ, దీపిదీప్తౌ, లపభాషణే, ఫలనిష్పత్తౌ, ఇవిమొదలైన ధాతువులమీఁద, నుపకృతిపరిణతిక్రియలకుంబలెనే వర్తమానార్థవివక్షయందు, ఇంచుగాగమమును, చువర్ణకమును, ఉన్నానుబంధకమును, డుజ్ను వచ్చిన, రంజించుచున్నాఁడు, వసించుచున్నాఁడు, అర్థించుచున్నాఁడు, గర్వించుచున్నాఁడు, గణించుచున్నాఁడు, గుణించుచున్నాఁడు, చిత్రించుచున్నాఁడు, నివాసించుచున్నాఁడు, వర్ణించుచున్నాఁడు, లిఖించుచున్నాఁడు, భజించుచున్నాఁడు, రచించుచున్నాఁడు, దీపించుచున్నాఁడు, విలపించుచున్నాఁడు, ఫలించుచున్నాఁడు, ఇటువంటి రూపము లగును. ఈసంవృతిక్రియలయందుఁ గొన్నిధాతువులకు, ఇల్లు గాగమము వచ్చిన రాజిల్లుచున్నాఁడు, ప్రణమిల్లుచున్నాఁడు, ప్రాపిల్లుచున్నాఁడు-అనికలవు. వికృతిపదములుకొన్ని యీలాగుననె, ఆంపిల్లుచున్నాఁడు, దురపిల్లుచున్నాఁడు, తారసిల్లుచున్నాఁడు, ఓరసిల్లుచున్నాఁడు మొదలైన శబ్దములు కలవు.

ఈచెప్పిన యుపకృతి పరిణతి సంవృతి క్రియలకు భేద మేమంటేని-ఉపకృతిక్రియలు సకర్మకధాతువులమీఁదనే కాని పుట్టవు. పరిణతిసంవృతిక్రియలు కొన్ని యకర్మక క్రియలమీఁదను వచ్చునని తెలిసికొనునది.

యథాప్రసిద్ధి ర్ధాతూనాం ప్రయోగస్సమ్మతో భవేత్
ఏవోపపదభాజాస్స్యు స్సాధవో భ్వాదయః క్రియాః.

అను నథర్వణవచనమువలనఁ గొన్నిధాతువుల కుపపదము లుండిననే

కాని యాంధ్రమునందుఁ బలుకవు. అది గనుక కరింపుచున్నాఁడు, భళింపుచున్నాఁడు, మొదలైనవి ప్రయోగింపరాదు. చురాదులమీఁదను నించుగాగమును గలదు, విజ్ఞాపించుచున్నాఁడు, ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు, సంజ్ఞాపించుచున్నాఁడు. కొన్ని ద్వికర్మకధాతువులమీఁదను, నీలాగుననే రూపములు గలవు. శిష్యుని వేద మధ్యాపించుచున్నాఁడు, రిపుల నాపదఁ బెట్టుచున్నాఁడు, ఆపదఁ బెట్టించుచున్నాఁడు-వికృతియుగాను-కొందఱుచేతఁ గాటఁ గొడించుచున్నాఁడు-కొన్నిచోటులఁ దృతీయ వచ్చును. శిష్యునిచేత వేదము చదివించుచున్నాఁడు, బంట్లచేత రిపులఁ బొడిపించుచున్నాఁడు. "లఘుద్వ్యక్షర ధాతూనా మించుగ్వా సంధి మశ్నుతే" అని విశేషవచనమువలన లఘు ద్వ్యక్షర ధాతువులమీఁద సంధి వికల్పముగ వచ్చును. హరించె, హరియించె; ధరించు, ధరియించు, భజించు, భజియించు; "యాంతానాం నవికల్పస్స్యా దితి శ్రీకవిసమ్మతేః" అన్న వచనమువలన యకారాంతధాతువులకు సంధి వికల్పము లేదు. నయించు, జయించు, ఇత్యాదికము చూచుకొనునది- "స్త్ర్యర్థే పున ర్దదీభవతః" అను వక్ష్యమాణసూత్రముచేత దుజ్జు నపవదించి స్త్రీవాచకక్రియలకు ది వచ్చును. నటించుచున్నది, నటియించుచున్నది; "జడానాం చ దుదీ స్యాతా మితి శ్రీకవిసమ్మతేః" అని జడాదులకు దుదు యనునవి వచ్చును. వృక్షము ఫలించుచున్నది. ఫలియించుచున్నది. కుసుమించుచున్నది, ఇగిరింపుచున్నది.

బహుత్వే వర్తమానార్థే రున్స్యా ద్విత్వే తథైవహి
స్త్రీజడానాం రువీ స్యాతాం ద్విత్వేచాపి తథైవహి.

అను విశేషవచనమువలన, బహువచనములైన- రు వచ్చును. పోషించుచున్నారు, ప్రణుతించుచున్నారు, రంజిల్లుచున్నారు- స్త్రీవాచకములకు నీలాగుననే వచ్చును. లక్ష్మీగౌరీసరస్వతులు రక్షించుచున్నారు. ద్వివచనములకు నీలాగుననే రు వచ్చును. రామలక్ష్మణులు రక్షించుచున్నారు, గౌరీసరస్వతులు పోషించుచున్నారు. తిర్యగ్జడాదులకు వి వచ్చును- వృక్షములు ఫలించుచున్నవి, చలింపుచున్నవి. మధ్యమపురుషమైన- వు, రు- అని క్రిందఁ జెప్పినాఁడు గనుక నావుకారరుకారములే సిప్పంకును ధాకును, వచ్చినయెడల, నీవు పోషించుచున్నావు, మీరు పోషింపుచున్నారు. అనివచ్చును. ధస్సుకు నీలాగుననే వచ్చును. రామలక్ష్మణులారా! మీరు పోషించుచున్నారు. ఉత్తమ

పురుషమైనయెడల, "సుజసోర్నమూ" అని క్రిందఁ జెప్పినాఁడు గనుక, ఆ నుకారముకారములై మిప్పకును మప్పకును వచ్చిన, నేను సంతోషించుచు న్నాను, మేము ప్రకాశింపుచున్నాము, భాసిల్లుచున్నా మని వచ్చును. వ్యతి రేకాదికే చ చోః ప స్యాన్నత్ "అనిచెప్పినాఁడు గనుక నీచెప్పిన క్రియల కన్నిం టికి వ్యతిరేకార్థము వాచ్యమైన- పుకారము వచ్చినప్పుడు "వ్యతిరేకార్థే భా విని చాత్స్యాత్"అను వక్ష్యమాణసూత్రముచేత,అకారము వచ్చిన, ఘటింపఁ డు, ఘటింపింపఁడు-ఆదిశబ్దముచేత, ఘటింపలేఁడు, ఘటింపరాఁడు, ఘటింపకు న్నాఁడు, ఘటింపవచ్చును, ఘటింపవయ్యె, ఘటింపఁగ- ఇత్యాది తుమున్నర్థ ములు చూచుకొనునది. "ఏడింశ్చ వర్తమానార్థే ఇచుక్స్యాపి క్వచి ద్భవేత్" అను విశేషవచనమువలన వర్తమానమునందు నొకవేళ నించుగాగమమును గలదు. పోషించెడిఁ, రక్షించెడిఁ, పోయెడిఁ, వచ్చెడిఁ, మున్నెడిఁ, తేలె డిఁ- ఒకవేళ నిల్లుగాగమమును గలదు. రంజిల్లెడిఁ- ఈలాగున వర్తమానా ర్థమందు, నీచెప్పినమూఁడు విధముల క్రియాపదములు యోజించుకొనునది. ఈచెప్పిన వర్తమానార్థములు ముందరి సూత్రముచేతఁ జెప్పుచున్నాఁడు. బుద్ధిమంతులయినవా రేకవాక్యత చేసికొనునది-ఇంక భవిష్యద్భూతతద్ధర్మక్రి యానిరూపణముం జేయుచున్నాఁడు. *

(**ఈపూర్వులమధ్యవిషయము 4095 సంఖ్యప్రతిలో లేదు.)

వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్స్యా క్త్వా భూతయోః క్రియాన్తస్యేత్
ప్రథమైకవచనలోప స్తద్ధర్మాతీతయోః క్రియాణాం స్యాత్. ౭

ఇది మూఁడు సూత్రములు. వ్యతిరేకాదౌ= వ్యతిరేకాదులయందును, భావిని=భవిష్యదర్థమందును, అత్, స్యాత్= క్రియలకు, అకార మగును. ఘటింపఁడు, ఘటింపక- ఆదిశబ్దముచేత ఘటింపఁబడును, ఘటింపలేఁడు. అని కర్త్రార్థాదుల యందును నౌను- ఘటింపఁగలఁడు, భవిష్యదర్థము. క్త్వాభూత యోః= క్త్వా ప్రత్యయమందును భూతార్థమందును, క్రియాన్తస్య= క్రియ యొక్క తుదకు, ఇత్ స్యాత్ =ఇకారము వచ్చును. క్త్వాప్రత్యయము, ఘటించి. ఘటించిరి, భూతార్థము. ఏకవచనమున కేత్వము చెప్పుచున్నాఁడు:- క్రియా ణాం=క్రియలకు, తద్ధర్మాతీతయోః= తద్ధర్మభూతార్థములయందు, ప్రథమైక వచనలోపః= ప్రథమపురుషైకవచనమునకు లోపమ్ము, స్యాత్ =అగును. కను,

విను, ప్రోవు, త్రోవు- ఇటువంటిది తద్ధర్మార్థము, ఘటియించు, ఘటియించె-

[వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్స్యాత్- వ్యతిరేకాదా=వ్యతిరేకాద్యర్థములు పరమగుచుండఁగా, భావిని= అస్త్యనుబంధకవత్తైన భవిష్యదర్థము పరమగుచుండఁగాను, క్రియాంతస్య= క్రియాపదములయొక్క యంత్యవర్ణమునకు, అత్=అకారము, స్యాత్= అగును. అనఁగా వర్తమానార్థక్రియలకుం బలెనె, ఉపకృతి పరిణతి సంవృతి క్రియలకు మూఁటికిని, ఇంచుగాగమము వచ్చి, కల యను ననుబంధకము వచ్చి, "వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుజ్ స్యాత్" అను సూత్రముచేత డుజ్జువచ్చి "వ్యతిరేకాదా భావినిచాత్స్యాత్"-అనుసూత్రముచేత, చుకారోపరి ఉకారమును గొట్టి అకారము వచ్చిన, పోషించఁగలఁడు, పోషింపఁగలఁడు- వీనికిఁ గళాసంజ్ఞ లేదు. ద్రుత ప్రకృతికార్యము వచ్చినఁ బోషింపఁగలఁడు, అనికలదు. ఇల్లుగాగమము వచ్చిన- భాసిల్లఁగలఁడు.

"కేషాంచి ద్ధేశ్యశబ్దానా మించుగిల్లు గపీష్యతే" అని యించు గిల్లుగాగమములు, రాకుండిన- చేయఁగలఁడు, వేయఁగలఁడు, పాయఁగలఁడు- అని వచ్చును. వ్యతిరేకార్థములయందు, అకారము వచ్చినందుల కుదాహరణము:- ఘటించఁడు, ఘటింపఁడు. చేయఁడు- ఆదిశబ్దముచేత, చేయవచ్చును, రక్షించఁబోవును- ఇత్యాదికము చూచుకొనునది.

ఉఙ్ స్యా ద్భవిష్యదర్థేవా బహుత్వేతు దురుర్భవేత్
తిర్యగ్జడాదికర్తృత్వే వాస్యా దున్నితి భల్లటః.

అను విశేషవచనము వలన, "ఉన్ను" వచ్చిన- పోషించుఙ్, భజనసేయుఙ్, పోషించుదురు, భజనసేయుదురు, అని కలదు. స్థావర తిర్యక్కులఁ జెప్పిన- వృక్షములు ఫలించఁగలవు, సింహములు రాఁగలవు, వృక్షములు ఫలించుఙ్, సింహములు గర్జించుఙ్- అనియును వచ్చును. వీనికి సూత్రప్రాప్తులు ముందరఁ జెప్పుదుము. క్త్వాభూతయోః క్రియా న్తస్యేత్- క్త్వా= క్త్వాప్రత్యయముయొక్క, భూతయోః=భూతార్థముయొక్క- క్రియాన్తస్య= క్రియాపదములయొక్క అంత్యవర్ణమునకు, ఇత్ =ఇకారము వచ్చును. క్త్వాప్రత్యయమున కుదాహరణము:- ఘటించి, పోయి,వచ్చి, చని, విని, కని- ఇత్యాదికము చూచుకొనునది. భూతార్థమున కుదాహరణము బహువచనము చూచుకొనునది. ఏకవచనమైన- "ప్రథమైకస్యైద్భవేచ్చ భూతార్థే" అని యుత్తర సూత్రము వలన, ఎత్వము వచ్చుచున్నది. పోషించె, నుతించె. "అద్యః క్రియా

సు భూతార్థద్యోతిత మాద్యగం వినా సర్వః” అని క్రిందఁ జెప్పినాఁడు గనుక భూతార్థద్యోతితక్రియయందు యకారమున కెత్వము వచ్చుచున్నది. ఆభూతార్థక్రియలు, లఘుపూర్వకములై నాంతము లాయెనా ఎత్వవిశిష్ట యకారము గలవి యవును. చనియె, వినియె, కనియె, కొనియె, మనియె- కొన్నిచోటుల లఘుపూర్వకనాంతము గాకున్నను వచ్చుచున్నది. పోయె. “ఎత్వంభూతక్రియాయాం స్యా దేకత్వే పీంచుగిల్లుకౌ” అను విశేషవచనమువలన, భూతార్థైకవచనమునందు ఇంచుగాగమమును వచ్చును. ఆపయిని ఎత్వము వచ్చును. పోషించె, నుతించె, అనుభవించె, భజియించె, జయించె, అర్థించె, సంహారించె, పరిపించె, ఏలించె, మన్నించె, రాజిల్లె, భాసిల్లె- ఇత్యాదికము చూచుకొనునది. బహువచనములైన, “సర్వేషాం బహువచనే రుః” అను నుత్తరసూత్రముచేత, రు వచ్చిన, ఆపైని “క్త్వాభూతయోః క్రియాన్తస్యేత్-అని ఉకారమును గొట్టి ఇకారమువచ్చిన,పోషించిరి,నుతించిరి,అనుభవించిరి,అర్థించిరి, పలికిరి,వినిరి,కనిరి,అని యుండును. తద్ధర్మాతీతయోః=తద్ధర్మమునందును, భూతార్థము నందును, వచ్చునటువంటి, క్రియాణాం=క్రియాపదములకు, ప్రథమైకవచనలోపః=ప్రథమపురుషైకవచన లోపము, స్యాత్=అవును. అనఁగా-తిబాదులు లోపమైనయెడల, ఘటించెనతఁడు, కనియెనితఁడు, అని యించె యుంచున్నది గాని పైని ప్రత్యయాదేశములైన డుజాదులు లేవనుట- ఇంక నిక్కడ డుజాదులు వచ్చు ననిన, వచ్చుస్థలము లుత్తరసూత్రమున విధించుచున్నాఁడు.]

వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుజ్ స్యాత్ త్ర్యర్థేపున ర్దుదీభవతః-

ఇది మూఁడు సూత్రములు. వ్యతిరేకార్థే=వ్యతిరేక మందును, లృటి=భవిష్యదర్థమందును, లటి=వర్తమానార్థమందును, డుజ్ స్యాత్=డుజ్వర్ణకమగును. జకారలోప మగును. జిత్తుగనుక, అర్ధబిందుయుక్త మౌను. పూర్వసూత్రానువృత్తిచేతఁ బ్రథమైకవచనమున కని తెలియునది. ఘటింపఁడు, ఘటింపఁగలఁడు, ఘటింపుచున్నాఁడు. “చురితి క్రియాపదానాం” అని చువర్ణకము వచ్చినది. త్ర్యర్థేపునః=త్రికర్తృకమైనపుడు, దుది=దుది అనునవి, భవతః=అగుచున్నవి. వ్యతిరేక లృడర్థములయందు, దువర్ణకమును లడర్థమందు దివర్ణకమును నగు ననుట- ఘటింపదు, ఘటింపఁగలదు, ఘటింపుచున్నది. త్ర్యర్థమనుమాట యమహాత్తులకెల్ల నుపలక్షణముగాఁ దెలియునది.

[వ్యతిరేకార్థే ల్ృలటి దుఙ్స్యాత్ స్త్ర్యర్థే పునర్దుదీ భవతః
అన్యస్మాచ్చాధాతో ర్ధాతుత్వ వివక్షయైవ భవతీంచుక్.

ఇది మూఁడుసూత్రములు. వ్యతిరేకార్థే = వ్యతిరేకార్థమందును, ల్ృటి = భవిష్యదర్థమునందును, లటి = వర్తమానార్థమునందును, దుఙ్స్యాత్ = దుజ్జు అగును, అనఁగా నేకవచనమందు లడాదులం గొట్టి దుజాగమువచ్చును- స్త్ర్యర్థేపునః = స్త్రీవాచకము కర్తయైనపుడు, దుదీ భవతః = దు ది అనువర్ణకములువచ్చును, వీని కుదాహరణము:- కాంత ఘటింపదు, చేయదు, పోషింపఁగలదు, రాఁగలదు- "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్స్యాత్" అని యకారము వచ్చినపు డీరూపములు వచ్చిన వని గ్రహించుకొనునది. వర్తమానార్థమున కుదాహరణము:—కాంత ఘటించుచున్నది, చేయుచున్నది- ఈస్త్రీశబ్దము తిర్యగ్జడములకు నుపలక్షణము. అందుచేత, చిలుక భావింపఁగలదు, పలుకఁగలదు; భావించదు, పలుకదు; ఇత్యాదిశబ్దములు భవిష్యద్వ్యతిరేకార్థములయందుఁ జూచుకొనునది. వర్తమానార్థమునకైన, చిలుక పలుకుచున్నది- అని దివర్ణకము చూచుకొనునది. "దుదీ తిర్యగ్జడస్త్రీషు తేష్వర్థే ష్వేకతాం గతౌ" అని యథర్వణవచన మున్నది గనుక నీప్రయోగము లీలాగున గ్రహించుకొనునది. "తచ్ఛబ్దస్యాన్వయో వాస్యా ద్భవిష్యద్వర్తమానయోః" అను విశేషవచనము వలనఁ దచ్ఛబ్దార్థము గలుగుటచేతను, ఘటింపఁగలవాఁడు, ఘటించుచున్నాఁడు, ఘటింపఁగలయది, ఘటించుచున్నయది-అని రూపములు గ్రహించుకొనునది. అనవుడు, నావుడు, అడ్డమగుడు, ఇత్యాదిరూపములు వర్తమానార్థమందు, ఇంచుగాగమము లేకయే "లటిదుఙ్స్యా"త్తని దుజ్జు వచ్చిన దయిన దని తెలిసికొనునది. "కేషాంచి ద్దేశ్యశబ్దానా మించుగిల్లుగపీష్యతే" అని యించుగాగమము రాకపోయినది. అన్యస్మా చ్చాధాతో శ్చ, అన్యస్మాత్ = తద్ధర్మమీఁదను, అధాతోశ్చ = ధాతువు గానటువంటి మఱియొకశబ్దము మీఁదను, ధాతుత్వవివక్షయైవ = ధాతుస్వరూపముగానె వివక్షించుటచేత, ఇంచుక్ = ఇంచుగాగమము, భవతి = అవుచున్నది. అస్తమించుచున్నాఁడు, అంతరించుచున్నాఁడు, అస్తమింపఁగలఁడు, అస్తమించెడిన్, అస్తమించున్, అస్తమించెన్, సుఖించెన్, కరుణించెన్, పల్లవించెన్-ఇత్యాది. ఉరవడి, ఇనుమడి, ముమ్మడి, తుఱఁగలి, చెంగలి, తొలకరి, తల్లడ-ఇత్యాది దేశ్యశబ్దముల మీఁదను, నీసూత్రముచేతనే యించుగాగమము వచ్చినది. ఉరవడించె,

ఇనుమడించె, ముమ్మడించె, తులఁగలించె, చెంగలించుచున్నది, తొలకరింపఁ గలదు, తల్లడించుచున్నాఁడు. ఈసూత్రముచేతనే తద్భవశబ్దములమీఁదను నించుగాగమము గలదు. త్రుళ్ళించె, వ్రక్కలించె-ఇత్యాది. అన్యస్మాత్ అన్నాఁడు గనుక తద్ధర్మముమీఁద నించుగాగమము గలదు. అది యేలాగున నంటేని-ఉపపాదించుచున్నాఁడు:-"క్రియాత్రయాగోచరార్థ స్తద్ధర్మ ఇతి కథ్యతే, ధాతో ర్ధర్మ ఇతి ప్రోక్తో వికృతౌ పూర్వసూరిభిః"అను విశేషవచనమువలన, భూతాద్యర్థత్రయవిలక్షణమైన యొకానొకధర్మము తద్ధర్మ మనిపించుకొనును. అది యేదంటేని, వాచ్యార్థమాత్రమైన ధాతుధర్మమే. అటువంటి ధాతుధర్మముమీఁదను,"అన్యస్మా...భవతీంచుక్"అని యించుగాగమము వచ్చిన, పోషించు-అని యుండ, "ప్రథమైకవచనలోప స్తద్ధర్మాతీతయోః క్రియాణాం స్యాత్" అని ప్రథమైకవచనలోపము వచ్చి "పోషించు" అని తద్ధర్మక్రియారూప మాయెను. ఈలాగుననే, జయించు నతఁడు, అనుభవించు నితఁడు, సంహరించు భవుఁడు, అర్థించు యాచకుఁడు- అని యుపకృతిపరిణతిసంవృతిక్రియల తద్ధర్మరూపములు చూచుకొనునది.]

తిర్యగ్జడేషు కర్తృషు బహువచనం చైకవచనమేవ స్యాత్
భూతే తద్ధర్మేచాన్యత్ర వువీ*ప్రాగ్వ దేకవచనంతు.

ఇది మూఁడుసూత్రములు. తిర్యగ్జడేషు=తిర్యగ్జంతువులును, అప్రాణులును, కర్తృషు సత్సు=కర్తలై యుండిన, భూతే తద్ధర్మే చ=భూత తద్ధర్మముల యందు, బహువచనం=ప్రథమపురుషబహువచనమును, ఏకవచనమేవ=ఏకవచనమే, స్యాత్ =అగును. చిలుకలు రంజిల్లె, రంజిల్లు, చివుళ్ళు విలసిల్లె, విలసిల్లు. అన్యత్ర=వ్యతిరేకసానుబంధములయందు, వువీ=వు, వి- అనునవి వచ్చును. ఏకవచనం=ఏకవచనము, ప్రాగ్వత్ =మునుపు చెప్పిన త్ర్యర్థములకువలె నేయగును. వ్యతిరేకభవిష్యదర్థముల బహువచనములకు వు వర్ణకమును, వర్తమానబహువచనమునకు, వివర్ణకము నగు ననుట. చిలుకలురంజిల్లవు, చిలుకలురంజిల్లఁగలవు, చిలుకలు రంజిల్లుచున్నవి. ఏకవచనమునకు దుదివర్ణకములు వచ్చును. రంజిల్లదు, రంజిల్లఁగలదు, రంజిల్లుచున్నది.

[తిర్యగ్జడేషు-తిర్యక్=పశుపక్షిమృగాదులును, జడేషు= తరుశైలాదు

* రెండవప్రతిలో- స్త్రీవదేకవచనంతు.

లును, కర్తృషు=కర్తలగుచుండఁగా, భూతే=భూతార్థమునందును, తద్ధర్మేచ=తద్ధర్మమునందును, బహువచనం చ= ప్రథమపురుషబహువచనము, ఏకవచనమేవ స్యాత్=ఏకవచనమే యగును. ధేనువులు రంజిల్లు, చిలుకలు వర్ధిల్లు, మేఘములువర్షించు- అని తద్ధర్మమున కుదాహరణములు. ధేనువులు రంజిల్లె, చిలుకలు వర్ధిల్లె, మేఘములు వర్షించె, వృక్షములు ఫలించె, శిలలు చలించె, వీణలు పలికించె (తంత్రులు)-అవి భూతార్థమున కుదాహరణములు. గోవులు మెసవు, చిలుకలు పలుకు, గోవులు మేసె, చిలుకలుపలికె, అని వికృతిక్రియల కుదాహరణములు. "యద్వ్యన్యసహాయోగస్యాద్రూప మేవతు విద్యతే" అను నథర్వణవచనము వలన, మహత్సహాయోగమైన, బహువచనమే యగును. ఉదా-కాంచిరి తామరయు నెలయు ఘనకవివృత్తుల్. అన్యత్ర=వ్యతిరేకార్థ భవిష్యదర్థవర్తమానార్థములయందు, వువీ=వు అనువర్ణకమును, వి అనువర్ణకమును వచ్చును. అనఁగాఁ దిర్యగ్జడాదులు కర్తలయిన, వర్తమానార్థక్రియా బహువచనము వి అనియు, వ్యతిరేకభవిష్యదర్థక్రియాబహువచనము వు అనియు వచ్చు ననుట. వృక్షములు ఫలించుచున్నవి, వృక్షములు ఫలింపఁగలవు, చిలుకలు రంజిల్లఁగలవు, చూతములు పూయఁగలవు-ఇత్యాది. స్త్రీవదేకవచనంతు-ఈయర్థములయందె యేకవచనము, స్త్రీవత్=స్త్రీలింగములకుం బలెనే యుండును. అనఁగా- "స్త్ర్యర్థే పునర్దదీ భవతః" అని చెప్పినాఁడు గనుక నాలాగుననే వర్తమానార్థమునందు ది యనువర్ణకమును వ్యతిరేక భవిష్యదర్థములయందు, దు అనువర్ణకమును వచ్చుననుట. చిలుక రంజిల్లుచున్నది, రంజిల్లఁగలదు, రంజిల్లదు, వృక్షము ఫలించుచున్నది, వృక్షము ఫలింపఁగలదు, ఫలింపదు.]

ఉత్వాయుతౌ వనకారౌ స్యాతాం మధ్యోత్తమైకవచనానామ్
సర్వేషాం బహువచనే రు ఇతి స్యాదుత్తమస్యతు భవేన్ముః. ౯

ఇది మూఁడుసూత్రములు. మధ్యోత్తమైకవచనానాం=వ్యతిరేకాదుల యొక్క మధ్యమ పురుష, ఉత్తమ పురుషైకవచనములకు, ఉత్వాయుతౌ=ఉత్వముతోఁగూడిన, వనకారౌ=వకార నకారములు, స్యాతాం=అవును. ఘటింపవు, ఘటించుచున్నావు, ఘటింపఁగలవు, ఘటింతువు. ఇవి మధ్యమపురుషలు- ఘటింపను, ఘటింపఁగలను, ఘటించుచున్నాను, ఘటింతును, ఇవి- యుత్తమపురుష

లు. సర్వేషాం=సమస్తమైనయర్థములకును, బహువచనే=బహువచనమందు, రు ఇతి=రు- అను వర్ణకము, స్యాత్=అవును. ఉత్తమస్య తు=ఉత్తమపురుష బహువచనమునకు, ము- భవేత్=ము వర్ణక మౌను. వీరలు ఘటియించుచున్నారు, మీరలు ఘటించుచున్నారు, మేము ఘటించుచున్నాము, మీరలు ఘటింపరు, మీరలు ఘటింతురు, వీరలు ఘటించిరి, మీరలు ఘటించితిరి, మేము ఘటించితిమి- భూతార్థమందు, ఇట్లేమి చెప్పినాఁడు. వీరలు ఘటింపఁగలరు, మేము ఘటింపఁగలము, మీరు ఘటింపరు.

[సర్వేషాం=ఉపకృతి, పరిణతి, సంవృతిరూపములైన సమస్తక్రియలకును, మధ్యోత్తమైకవచనానాం=మధ్యమపురుషయొక్కయు, నుత్తమపురుషయొక్కయు, నేకవచనములకు, ఉత్వయుతౌ=ఉకారముతోఁ గూడుకొనినటువంటి, వనకారౌ=వకారనకారములు, స్యాతాం=అవును. అనఁగా మధ్యమపురుషకు వుకారమును, ఉత్తమపురుషకు నుకారమును, వ్యతిరేకవర్తమానభవిష్యత్తద్ధర్మవాచకక్రియలకు వచ్చుననుట. వీని కుదాహరణములు. వ్యతిరేకార్థమునకు- ఘటింపవు, ఘటించవు, చేయవు, డాయవు. వర్తమానమునకు- ఘటించుచున్నావు, ఘటింపుచున్నావు. భవిష్యదర్థమునకు- ఘటింపఁగలవు, ఘటించఁగలవు, చేయఁగలవు. తద్ధర్మమునకు- ఘటింతువు, చేయుదువు. ఇవి యన్నియు మధ్యమ పురుషోదాహరణములు. ఇంక నుత్తమపురుషోదాహరణములు చెప్పుచున్నాము. వ్యతిరేకార్థమునకు-ఘటింపను, ఘటించను, చేయను. వర్తమానార్థమునకు- ఘటించుచున్నాను, ఘటింపుచున్నాను, చేయుచున్నాను. భవిష్యత్తద్ధర్మములకు- ఘటింతును, చేయుదును, అని యుండును. సర్వేషాం=సమస్తమైనక్రియలకును, బహువచనే=భూతభవిష్యద్వర్తమానతద్ధర్మార్థబహువచనములయందు, రు ఇతి స్యాత్=రు అనువర్ణకము వచ్చును. ఈ రు అనువర్ణకము ప్రథమపురుష మధ్యమపురుషలయందే యని గ్రహియించుకొనునది. "ఉత్తమస్యతు భవేన్మః" అని విశేషించి యుత్తమపురుషకు ముకారము చెప్పినాఁడు గనుక వీనికుదాహరణములు:—వర్తమానార్థమందు ప్రథమపురుషకు:- వారు ఘటించుచున్నారు వీరు రక్షించుచున్నారు. మధ్యమపురుషకు:- మీరు ఘటించుచున్నారు. భవిష్యదర్థమునకు:-వారుఘటింపఁగలరు, రక్షింపఁగలరు, మీరుఘటింపఁగలరు, పోషించఁగలరు. తద్ధర్మమునకు:-వారుఘటింతురు. వ్యతిరేకార్థమునకు:-వారుఘటింపరు, మీరుఘటింపరు. భూతార్థమునకు:-

"క్త్వాభూతయోః క్రియాన్త్యస్యేత్" అని యికారము వచ్చుచున్నది గనుక వారుఘటియించిరి, మీరుఘటించితిరి- అనియుండును. ఉత్తమస్యతు=ఉత్తమ పురుషకు, ము=ముపర్ణకము, భవేత్ = అవును. మేము ఘటింపుచున్నాము· ఘటింపఁగలము, ఘటింతుము. "క్త్వ భూతయోః క్రియాన్త్యస్యేత్" అని యికారమువచ్చి ఘటించితిమి, అనివచ్చును. ఏకవచనమునకును, "ఉత్వాయు తౌవనకారౌ" అను సూత్రమువలన నుకారము వచ్చిన, నాపైని "భూతాదుతాం పరేషామిత్" అను నుత్తరసూత్రముచేత నిత్వమువచ్చి-ఘటించితిని అనివచ్చును.]

ఏకత్వేథ బహుత్వే ముడుజౌ సంప్రార్థనార్థకేషు స్తః
దాచోర్లుక్తద్ధర్మే ప్రథమైకస్యైద్భవేచ్చ భూతార్థే. ౧౦

ఇది మూఁడు సూత్రములు. సంప్రార్థనార్థకేషు= ప్రార్థనార్థములయందు, ఏకత్వే= ఏకవచనమునందును, అథ= ఆవెనుక, బహుత్వే= బహువచనమునందును, ముడుజౌ= ముడుజ్వర్ణకములు, స్తః=అవును. ఘటింపుము, ఘటింపుఁడు. జిత్తు గనుక బిందువు. తద్ధర్మే=తద్ధర్మార్థమందు, చోః=ఇంచుగాగమచుకారమునకు, దౌ=దువర్ణకము పరమైన, లుక్=లోప మగును. ఘటింతు, నటింతు. దకారమునకు తకారమువచ్చుచున్నది. భూతార్థే=భూతార్థమందు, ప్రథమైకస్య=ప్రథమపురుషైకవచనమునకు, ఎత్=ఎకారము, స్యాత్=అవును. ఘటించె, చేసె.

[అథ=అతర్వాతను, సంప్రార్థనార్థకేషు=సంప్రార్థనార్థకములు వివక్షితము లగుచుండఁగా, ఏకత్వే=ఏకవచనమందును, బహుత్వే=బహువచనమందును, ముడుజౌ=ముపర్ణకడువర్ణకములు, స్తః=అవును. అనఁగా- నేకవచనమునకు ముకారమును బహువచనమునకు డుకారమును వచ్చుననుట. నన్నుఁ బోషింపుము, నన్నుఁబ్రోవుము, అని ముకారమున కుదాహరణము. నన్నుఁబోషింపుఁడు, నన్నుఁబ్రోవుఁడు, అని డుకారమున కుదాహరణము. తద్ధర్మే=తద్ధర్మార్థమునందు, దౌ=దు పరమగుచుండఁగా, చోః=ఇంచుగాగమ సంబంధియైనచుకారమునకు, లుక్=లోపము వచ్చును. ఈలోపము మధ్యమోత్తమపురుషలకే యని గ్రహించుకొనునది. "మధ్యోత్తమైకవచనానాం" అని చెప్పినాఁడు కనుక-ఉదా:—ఘటింతువు, ఘటింతును, నటింతువు, నటింతును. ఈత

కారమునకు ముందరఁ జెప్పఁబడుచున్నది. భూతార్థే=భూతార్థమునందు,ప్రథమైకస్య=ప్రథమపురుషైకవచనమునకు, ఎత్=ఎకారము, భవేత్ = అగును. "ప్రథమైకవచనలోపః" అనుసూత్రముచేతఁ బ్రథమైకవచనలోప మగును. ఉదా:-చనియె, కనియె, వినియె మొదలైనవి.]

దుతివర్ణకౌ క్రమాత్ స్తో నాద్యస్యాదేర్ద్వయోశ్చ భూతార్థే
బిందుపరస్య తకారో దోస్స్యా ద్భూతా దుతాం పరేషామిత్. ౧౧

ఇది యైదుసూత్రములు—దుతివర్ణకౌ=దు, తి, వర్ణకములు, క్రమాత్=క్రమమున (తద్ధర్మభూతార్థములకు) స్తః=అవును. ఆద్యస్య=తద్ధర్మమునకు, ఆదేః=ప్రథమపురుషైకవచనమునకు, న=లేదు. భూతార్థే=భూతార్థమందు, ద్వయోశ్చ=ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములకు రెంటికిని, న=లేదు. ఘటించు, ఘటింతురు, ఘటింతుము, ఘటించె, ఘటించిరి, ఘటించితివి, ఘటించితిరి, ఘటించితిమి. ఇత్యాది- బిందుపరస్య=బిందువుకంటెఁ బరమైన, దోః=దువర్ణకమునకు, తకారః=తకారము, స్యాత్=అవును. ఘటింతు, ఘటింతురు. "డాచోర్లు" క్కని చు లోపమైన మెడల బిందుయుతత్వము. భూతాత్=భూతార్థమువీఁదను, పరేషాం=పరమైన, ఉతాం=ఉవర్ణకోకారములకు, ఇత్=ఇత్వమౌను. ఘటించితివి, ఘటించితిరి, ఘటించితిని, ఘటించితిమి. వు ను రు ముల కిత్వము వచ్చినది.

[దుతివర్ణకౌ క్రమాత్ స్తః-తద్ధర్మభూతార్థములయందు, మధ్యమపురుషకును, ఉత్తమపురుషకును ఏకవచనములందు- అని పూర్వసూత్రము వలన నధ్యాహరించుకొనునది; క్రమాత్=క్రమమువలన, దు తి వర్ణకౌ=దువర్ణకమును, తివర్ణకమును, తద్ధర్మార్థ మధ్యమోత్తమ పురుషైకవచనములకు, దు అను వర్ణకమును తిఅనువర్ణకమును వచ్చుననుట-ఉదా:—తద్ధర్మమునకు,నీవు పోషించుదువు, చేయుదువు, నేను బోషించుదును, చేయుదును. భూతార్థ మధ్యమోత్తమ పురుషైకవచనముల కుదాహరణము:—నీవు పోషించితివి, నేను బోషించితిని, అనుశబ్దములు. నా ద్య స్యాదేః=ఆద్యస్య=తద్ధర్మవాచక ప్రథమపురుషయొక్క, ఆదేః=ప్రథమైకవచనమునకు, న=దువర్ణకము లేదు. ఉదాహర:—పోషించును,చేయును మొదలైనవి, భూతార్థే=భూతార్థమునందు,ద్వయోశ్చ=ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములు రెంటియందును, న=తివర్ణకము లేదు,

ఉదా:—పోషించె, చేసె, పోషించిరి, చేసిరి, మొదలైనవి, బిందు...స్యాత్, బిందుపరస్య—బిందు=బిందు ప్రకంటెను, పరస్య=పరమైనటువంటి, దోః=దువర్ణసంబంధి యైన హల్మాత్రమునకు, తకారః=తకారము, స్యాత్=అవును. అనఁగా "దాచోర్లుక్తథగ్త" అను పూర్వసూత్రముచేత, చుకారలోపము గలుగుచుండఁగా బిందుపరత్వము దకారమునకు సిద్ధించుచున్నది. కనుక, అటువంటి దకారమునకు తకారము వచ్చుననుట, ఉదా:—నేను ఘటింతుచు, నీవు ఘటింతువు. భూతా...మిత్- భూతాత్=భూతార్థముకంటె, పరేషాం=పరమైయున్న-ఉతాం=ఉకారములకు, ఇత్=ఇకారము వచ్చును. ఉదాహరః—నీవు ఘటించితివి, నేను ఘటించితిని. మీరు ఘటించితిరి. మేము ఘటించితిమి.

ప్రార్థనార్థే మురిర్వాకల్పే కథ్యతే మధ్యమార్థకః
విభాషాం తం వదన్త్యేకే నప్రాణేతు కదాపిచ.

అను నథర్వణవచనమువలన ముకారలోపము మధ్యమపురుషకుఁ గలదు. అచ్చుపరముండుండిన లోపము లేదు. ఉదా:—సుఖము ఘటింపు, మముఁ గరుణఁ జూడు. అచ్చు పరమై యుండిన, ఘటింపు మనులసుఖము—ఇత్యాదికము చూచుకొనునది.

తద్ధర్మప్రథమస్యేతాం డుడివర్ణాచ నాంతకా
దోస్తు భేదకతాపి స్యా దితి కేషాంచి దీరితమ్
డుడ్యాదివర్ణే భూతార్థే చాపి తద్వద్భవేత్సదా.

అను నథర్వణవచనము వలనఁ దద్ధర్మప్రథమైక వచనమందు, డు, డీ, యను వర్ణకములు నాంతములై వచ్చును. డువర్ణకమునకు భేదకత వచ్చును. ఉదా:—వచ్చెడువాఁ, పోషించెడువాఁ, వచ్చెడిది, పోయెడిది, రక్షించెడిది, విశేషణమాట కుదాహరణము:—నవ్వ రాజిల్లెడు మోము, అభీష్టమొసఁగెడు దేవుఁడు. ఇత్యాది. ఈడుడ్యాదివర్ణకములు భూతార్థమునందైన నెత్వమే వచ్చును. పాడెడి, వీడెడి, వినఁబడెడి, ఇత్యాది.]

లఘ్వేకాక్షరపూర్వ క్రియాన్తిమస్యానయో ర్భవే దిద్వా
త్రిజ్మధ్యనామకాః స్యుర్మధ్యమపురుషాశ్చ యే రమాన్తాశ్చ. ౧౨

ఇది రెండుసూత్రములు. అనయః=అయ్ పరిణతి లేని, లఘ్వేకాక్షరపూర్వక్రియాన్తిమస్య=లఘువయిన యేకాక్షరము పూర్వమందుఁ గల క్రియ

ర్యొక్కతుదకు, ఇత్=ఇకారము, వా=వికల్పమున వచ్చును, ఘటించె, ఘట్ అనునది లఘ్వేకాక్షరపూర్వమును అయ్ లేనిది గనుకను దీని తుది టకారము మీఁద నిత్యము వచ్చిన నించుగాగమము, ఇకారము, ఆపైని ప్రత్యేకము నిల్చెను. ఘటియించె, ఘటించె, వికల్పము గనుక నటియించె, నటించె-లఘుపూర్వమైనఁగాని యేకాక్షరము కాదు గనుక కరుణించె, శయనించె నిత్యాదుల లేదు. ఏకాక్షర మైనఁ గాని లఘుపూర్వము గాదు గనుక సాధించె, బోధించె, నిత్యాదుల లేదు. అనయః అన్నందుచేత జయించె, క్రయించె నిత్యాదుల లేదు. మధ్యమ పురుషాశ్చ=మధ్యమ పురుషలును, రమాన్తాః=రుము, రిమి, యను నవి యంతమందుఁ గలవియు, యే=ఏవో, అవి యన్నియు, త్రిజ్మధ్యనామకాః= త్రిజ్మధ్యములను పేరుగలవి, స్యుః=అగును. త్రిజ్మధ్యములు ద్రుత ప్రకృతులు గావు గనుక ఘటించి రుత్సవము, ఘటించితిరి కుశలములు, చూతురు ప్రభువుల, చనిరి పురికి, వింటిమి పురాణములు, కొలుతుము పరమేశ్వరుని-ఇత్యాదుల కెల్లఁ బ్రవేశము లాయెను. ఇవి ప్రథమామాత్రములు గనుక వినరుగాక, చూచితిమిగదా ఇత్యాదుల గసడదవలు నాను.

[అనయః=అయంతము గానటువంటి, లఘ్వేకాక్షర పూర్వ క్రియాన్తిమస్య-లఘు=లఘువైనటువంటి, ఏకాక్షర=ఒకయక్షరము పూర్వ=పూర్వము నందుఁ గల, క్రియా=క్రియాపదముయొక్క, అన్తిమస్య=అంతిమవర్ణమునకు, వా=వికల్పమున, ఇత్=ఇకారము, భవేత్=అవును. ఉదాహర:—ఘటించె, ఘటియించె, నటించె, నటియించె, లఘ్వేకాక్షరపూర్వము కాకుండిన వికల్పము లేదు. రాజించె, అనియే కాని రంజియించె నని లేదు. ఏకాక్షరము కాకున్నను వికల్పము లేదు. కరుణించె. అయాంతమైన వికల్పము లేదు. జయించె, నయించె. "న ప్రాద్యవ్యయ సంబంధ సన్నిషేధే ప్రయోజకః" అను నథర్వణ వచనమువలనఁ బ్రాదులచేత నేకాక్షరపూర్వకత్వము లేకున్నను వికల్పము కలదు. ఉదా:-విఘటించె, విఘటియించె, ఉత్తరించె, ఉత్తరియించె-ఇత్యాది. త్రిజ్మధ్య ....రమాన్తాశ్చ-మధ్యమపురుషాశ్చ=మధ్యమపురుషలును, రమాన్తాశ్చ=రేఫాంత మకారాంతములును, యే=ఏవిగలవో యవి, త్రిజ్మధ్యనామకాః= త్రిజ్మధ్యనామకములు, త్రిజ్మధ్య లను సంజ్ఞ కలవి. స్యుః=అవును. ఈ సంజ్ఞకు ఫలమే మంటేని, "త్రిజ్మధ్య శేషమష్టీ" అను సూత్రమునందుఁ గళాసంజ్ఞ గలుగుట.

రంజిల్లితిరి, చేసితిరి, ఘటించితిరి, ఘటించితిమి, చేసితిమి. ఇత్యాదికము లయినవి రమాంతములు.]

చో రాత్మనేపదార్థే గృహ్ణాతౌ వాగమస్య వేత్వంస్యాత్
రఞ్జతి ఘట్యాదీనాం బిన్దో శ్చస్యాపి లావుభౌ భవతః. ౧౩

ఇది రెండుసూత్రములు. ఆత్మనేపదార్థే=ఆత్మనేపదార్థమయిన, గృహ్ణాతౌ= గృహిధాత్వర్థము పరమైనపుడు, ఆగమస్య చ=ఇంచుగాగమముయొక్క, చోః=చుకారమునకు, వా=వికల్పమున, ఇత్వం స్యాత్=ఇత్వము వచ్చును. ఘటించుకొని, ఘటించికొని, క్రియాఫలము కర్తృగామి యైనక్రియ గనుక నాత్మనేపదము "కొని" యనునది గ్రహిధాత్వర్థము. ఈయిత్వ మించుగాగమము లేని దేశ్య క్రియలకును వచ్చును. నేర్చికొని, అంటికొని. రఞ్జతి ఘట్యాదీనాం=రఞ్జ రాగే, ఘట సంఘటనే మొదలయినధాతువులయొక్క, బిన్దోః=ఇంచుగాగమములోని సున్నకు, చ స్యాపి, ఆచువర్ణమునకును, లౌ=లకారములు, ఉభౌ=రెంటికి రెండు, భవతః=అవును. రెండులకారములు గూడి సంయుక్తమైన, రంజిల్లు, ఘటిల్లు, వర్తిల్లు, వర్ధిల్లు-ఇత్యాది.

[ఆత్మనేపదార్థే=ఆత్మనేపదమునకర్థమైనటువంటి, గృహ్ణాతౌ=గృహ్ణాతి ధాత్వర్థము పరమగాచుండఁగా, ఆగమస్య=ఇంచుగాగమముయొక్క, చోః=చుకారమునకు, వా=వికల్పముననూ, ఇత్వం=ఇకారము, స్యాత్=అగును. "స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే," అనువ్యాకరణసూత్రమువలనఁ గ్రియాఫలము కర్తృగామి యగుచుండఁగా, నాత్మనేపదము వచ్చినది గనుక నిక్కడ గృహ్ణాతి కర్థమైనటువంటి "కొని"యన్నశబ్దము కర్తృగామి గనుక దానికి "ఆత్మనే పదార్థే" అని విశేషణము పెట్టినాఁడు. అటువంటి కొనియనుశబ్దము పరమై యుండిన నించుగాగమ చుకారమునకు, ఇకార ముండును. ఇకారము వచ్చుననుట. ఉదా:-ఘటించికొనియె, ఘటించుకొనియె- ణిజర్థమైన- ఘటింపించికొనియె, ఘటింపించుకొనియె, కావించుకొనియె, కావించికొనియె- నిత్యాదికములు. ఇంచుగాగమము లేకున్నను గాని యీవికల్పము వచ్చును. నేర్చుకొనియె, నేర్చికొనియె; అందుకొనియె, అందికొనియె. రఞ్జతి...భవతః-రఞ్జతి ఘట్యాదీనాం=రఞ్జతి, ఘటి,మొదలుగాఁగల, అకర్మకధాతువులయొక్క, బిన్దోశ్చస్యాపి=ఇంచుగాగమసంబంధియైన బిందువునకును, చకారమునకును, ఉభౌ

లౌభవతః=రెండులవర్ణము లాదేశములై వచ్చును. ఉదాహరణము:--రంజిల్లు, ఘటిల్లు, విస్తరిల్లు-అపిశబ్దమువలన-వర్ధిల్లు, వర్తిల్లు, శోభిల్లు, సంధిల్లు, రాగిల్లు, అనురాగిల్లు, మత్తిల్లు మొదలయినవి గ్రహించుకొనునది. ఒకానొకచోట నించుగాగమమును వచ్చును. చింతిల్లె, చింతించె; సంతోషించె, సంతోషిల్లె; ఉద్భవించె, ఉద్భవిల్లె; సంభవించె, సంభవిల్లె; వికసించె, వికసిల్లె; ప్రకాశించె, ప్రకాశిల్లె; అతిక్రమించె, అతిక్రమిల్లె. తద్భవములయందు లాదేశద్వయమే వచ్చుచున్నది. ఉప్పతిల్లె, సొమ్ముసిల్లె, సొంపిల్లె, తత్తఱిల్లె, దద్దఱిల్లె, దోరగిల్లె, ఆవటిల్లె, నివ్వటిల్లె-తత్సమములయందును గొన్నిచోట్ల వర్ణలోపవర్ణాగమములు వచ్చును. తేజరిల్లు, ప్రజ్వరిల్లు- అనుచోట "రలయో రభేదః" అని కొందఱు రకారస్థానమందు రేఫవ్యవహార మన్నారు. "తత్రోభయో ర్భవే దేకో లకార ఇతి కేచన" అనునథర్వణవచనము వలనఁ గొన్నిచోటుల నేకలకారమే వచ్చును. పాటిలు, వర్తిలు, అవతరిలు-ఇత్యాది].

నతు ణౌ భవేచ్చలోపో ణ్యర్థే యోవర్తతే పరత్రాస్య
పునరాగమః క్రియాణాం పర్యాప్తౌ మన్మతేతు సంకేతః. ౧౪

ఇది మూఁడు సూత్రములు. ణౌ=ణిజర్థమైన యించుగాగమము పరమైనయెడల, న=లకారములు లేవు. ణిజర్థ మనఁగాఁ గ్రియ మఱియొకరిచేతఁ జేయించునది. రంజించె, ఘటించె నిత్యాది- ణౌచ్చ అని ణిచ్చునకించుగాగమము వచ్చినది. స్వభావపుటించుగాగమము అనంతరసూత్రమున లోప మైనది. ణ్యర్థే=ణిజర్థమందు, యః=ఏయించుగాగమము, వర్తతే=వర్తించునో, పరత్ర=అది పరమయినయెడల, అస్య=స్వభావపుటించుగాగమమునకు, లోపః=లోపము, భవేత్=అవును. రంజించె. ఉత్తరసూత్రము సంప్రదాయవేద్యము.

[ఇదినాలుగుసూత్రములు-నతుణౌభవేచ్చ-ణౌ=ణిజంతమునందు, నభవేచ్చ=లాదేశద్వయమురాదు. ఇంకనేమంటేని-ఇంచుగాగమమే వచ్చును. రంజించె మమ్ము, ఘటించె సత్కార్యము, జల ముత్పాదించె, ఘూర్ణించె రిపుల, రంజించె నాశ్రితుల- లోపో ణ్యర్థేయో వర్తతే పరత్రాస్య-అణ్యర్థే=స్వార్థము, పరత్ర=పర మగుచుండఁగా యః=ఏయించుగాగమము, వర్తతే=వర్తించునో, అస్య=ఈ యించుగాగమమునకు, లోపః=లోపము వచ్చును.—

ఒనర్చె, తనర్చె, నిత్యాదికము చూచుకొనునది. కొన్నిశబ్దముల కర్థవిశేషము గలుగుచుండఁగా సకర్మకత్వము వచ్చుచున్నది, గనుక, వాని మీఁద ణిజర్థము వచ్చిన, ఘటింపించె, వర్ధింపించె-ఇత్యాదిరూపములు వచ్చును. "కేచిత్తు ణిచమిచ్ఛన్తి ధాతోరేవ" అను నథర్వణసూత్రమువలన నించుగాగమరహితమైనట్టి ధాతువుమీఁదను గొన్నిచోటుల ణిజర్థము వచ్చును పురముల చేలుకాఁపులు ధాన్యరాసులు పండును(!) ఇత్యాదులు చూచుకొనునది. పునరాగమః క్రియాణాం-క్రియాణాం=క్రియలకు, పునరాగమః=విశేషాగమము వచ్చును. ఇక్కడఁ బునశ్శబ్దము విశేషార్థవాచకము. ఉదాహరణము :—అవధరింపుమా యనుచోట-"అవధారు" అనిపదము. మన్మతే=మామతమునందు, సంకేతః=శిష్టప్రయోగానురూపశబ్దము, పర్యాప్తః=సుప్రసిద్ధము. అనఁగా నీ శాస్త్రము దిక్ప్రదర్శనమాత్రముగాని, యాంధ్రమునకు సంకేతితమైనపదము ప్రయోక్తవ్య మనుట]

సంప్రార్థనార్థకా దీదేదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః
ఏదోతౌ వ్యతిరేకా దపి సంప్రార్థనపరౌ క్రియాణాం స్తః. ౧౫

ఇది మూఁడుసూత్రములు. సంప్రార్థనార్థకాత్=సంప్రార్థనార్థకమయిన క్రియాపదము మీఁద, ఈత్=ఈకారము వచ్చును. రక్షింపుమీ, ప్రోవుమీ, ఏదాతౌ=ఏకారాకారములు, ప్రశ్నలక్షణౌ=ప్రశ్నలక్షణములై స్వభావములు, భవతః=అగును. నను బ్రోవవే గౌరి, చేపట్టవా యంబ, చేయవే, చనియెదా, ఏదోతౌ=ఏకారౌకారములు, వ్యతిరేకాదపి=వ్యతిరేకముమీఁదను, సంప్రార్థనపరౌ=సంప్రార్థనార్థప్రధానములు, క్రియాణాం=క్రియలకు, స్తః=అవును. ననుఁ బ్రోవవే గౌరి, చేపట్టవో యంబ.

[సంప్రార్థనార్థకముదుజ్వర్ణాద్యన్తాత్క్రియాపదాదీత్స్యాత్
వ్యతిరేకేతుసుబన్తా దేదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌభవతః.

ఇది నాలుగుసూత్రములు. సంప్రార్థనార్థక=సంప్రార్థనార్థకము లయినటువంటి, ముదుజ్వర్ణాద్యన్తాత్=ముకారము డుకారము మొదలైనవి యంతమందుఁ గలట్టి, క్రియాపదాత్=క్రియాపదముమీఁదను, ఈత్స్యాత్=ఈకారము వచ్చును. రక్షింపుము, అనుచోట రక్షింపుమీ, యనవచ్చును. రక్షింపుఁడు అనుచోట రక్షింపుఁడీ-కావుమీ, పొమ్మీ, కావుఁడీ, పొండీ, రండీ యను శబ్ద

ములు చూచుకొనునది. ఆదిశబ్దముచేతఁ బ్రశ్నాదివాచకములకును ఈకారము గలదు. నీసాటి యేదీ, నీసాటి యేరీ, వ్యతిరేకే=వ్యతిరేకము కలుగుచుండఁగా, సుబన్తాత్=సుబంత మైన శబ్దమునుండి, ఏదాతౌ=ఏకారాకారములు, ప్రశ్న లక్షణౌ=ప్రశ్నవాచకములు, భవతః=అవుచున్నవి. మమ్ముఁ గాచితివే, మమ్ము రక్షించితివా, నన్నుఁ బ్రోవవే, ఇత్యాది- "వ్యతిరేకే సుబన్తాదపి" యన్నాఁడు గనుక సుబంతమందును ఏకారముగలదు. పల్లవిదేటికే, ఏమేయబలా, శిరీష గాత్రీ, నీయార్జవమునకా యీయాదరణ, ఇత్యాది].

భావే టవర్ణకోన్తే సర్వేషాం చ క్రియాపదానాం స్యాత్
కర్మణ్యనుబన్ధస్స్యా త్పతిధాతుః కర్తృవచ్చ తద్విధయః. ౧౬

ఇది రెండు సూత్రములు. భావే=భావార్థమందు, సర్వేషాం=సమస్త మయిన, క్రియాపదానాం=క్రియాపదములకు, అన్తే=తుదను, టవర్ణకః=టవ ర్ణకము, స్యాత్=అవును, ఘటించుట, హరించుట- "సమస్తానాం" అన్నందు చేత, దేశీయక్రియలమీఁదను వచ్చును- చేయుట, మ్రోయుట-ఇత్యాది- క ర్మణి=కర్మార్థమందు, పతిధాతుః=పడ్గతౌ అనుధాత్వర్థము, అనుబన్ధః=అను బంధము-స్యాత్=అవును. తద్విధయః=ఏత్వేత్వాదివిధులు, కర్తృవత్= కర్త్రర్థరూపములకు వలెనే యగును. పడు నన్నది పతిధాత్వర్థము, హరింపఁ బడుచున్నాఁడు, హరింపఁబడును, భజింపఁబడెను, సేవింపఁబడఁగలవాఁడు, ఇత్యాది.

[ఏదోతౌ వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనపరౌ క్రియాణాం స్తః
భావే టవర్ణకోన్తే సర్వేషాంచ క్రియాపదానాం స్యాత్.

ఇది రెండుసూత్రములు. వ్యతిరేకాదపి=వ్యతిరేకార్థముమీఁదను, క్రి యాణాం=క్రియాపదములకు,ఏదోతౌ=ఏకార, ఓకారములు, సంప్రార్థనపరౌ= ప్రార్థనార్థకములై, స్తః= అగును. నన్ను రక్షింపవే, నన్నుం బ్రోవవో, అపిశబ్ద మువలన, మఱియొక యర్థముమీఁదను గూడ వచ్చును. వచ్చునో రాఁడో వాఁడు, వానిఁ దలఁచితో. ఇత్యాదులు చూచుకొనునది. భావే.....స్యాత్- సర్వేషాం= సమస్తమైన, క్రియాపదానాం= క్రియాపదములకును,అంతే= కడను,భావే= భావార్థకమునందు, టవర్ణకః= టవర్ణకము, స్యాత్=అవును. అతఁడు వచ్చుట, మిమ్ము రంజించుట. ఇది సమాసమందునుగలదు. నావచ్చుట,

నీవచ్చుట- వికృతిపదములయందును గలదు. అనుట, వినుట, కొనుట, తినుట, కనుట, మనుట. "పూర్వస్య న వికారో నోః" అను సూత్రమువలనను, అంట, కంట, యిత్యాదిశబ్దములు సాధువులు గావు. "మింటఁ గడుఁ దెల్లనై పొలుచుంట చూచి" యిత్యాదిప్రయోగములు డువర్ణలోపముచేత వచ్చిన వని తెలిసికొనునది.

విభక్తిమాత్రం సర్వత్ర మహితస్యా ట్టవర్ణకాత్ -
కేచి న్నాంతాత్పదా ద్గుర్వాద్యుత్తరా త్పట్టి మూచిరే.

అను నథర్వణవచనమువలన ఘటించుటకొఱకు, వచ్చుటకొఱకు, అనియు, నీవు రాఁబట్టి, నీవు తేఁబట్టి, కాఁబట్టి- ఇత్యాదిప్రయోగములు గలవు.

భవేత్కత్రీసమం నామ్నా మత్వం తస్మిన్ పరే భవేత్
క్త్వార్థేచ వ్యతిరేకార్థే ధాతో స్తత్రైవ మిర్భవేత్.

అను నథర్వణవచనమువలన వ్యతిరేకార్థము లైన క్త్వాప్రత్యయార్థములందు క ప్రత్యయము ధాతువులమీఁద వచ్చును. ఘటింపక, ఘటించక, చేయమి, ఘటించుకొనమి, నేరమి, ఇత్యాది- చూడఁగ, చూడ; చేయఁగ, చేయ; ఇత్యాదులు తుములలోనివి యని గ్రహించునది. "క్వచి ద్గ్రామ్యాపి సాధుత్వం దృశ్యతే కవిభాషితే" అను విశేషవచనము తెలిసికొనునది.]

అత్వాది తత్సమానా మివ దేశ్యానాం క్రియాపదానాం చ
వర్ణాగమో విశేషః పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు. ౧౭

ఇది యేకసూత్రము- దేశ్యానాం=దేశీయములైన, క్రియాపదానాం=క్రియాపదములకు, అత్వాది=అకారము మొదలయినవి, తత్సమానా మివ=ఉపకృత్యాది తత్సమక్రియలకు వలె నగును. చేయంబడు, చేయంగలఁడు, ఇత్యాదులత్వాదులు. ఆదిశబ్దముచేత నత్వము మొదలైనవి. పిలిచె, కొలిచె నిత్యాది. పురుషేషు=ప్రథమాదిపురుషలయందును, అర్థేషు చ = తద్ధర్మాద్యర్థములయందును, వచనేషు=ఏకవచన బహువచనములయందును, వర్ణాగమః=అక్షరభేదములు వచ్చుట, విశేషః=తత్సమములకంటె విశేషము. దీని తాత్పర్యము:- దేశీయతెలుఁగులకు, ఎత్వాత్వములు సమములే యగును. స్థానాస్థానముల వర్ణవిశేషములు వింత. అ దెట్లం టేని:—వచ్చెనను క్రియకు- తద్ధర్మమధ్యమపురుషకు వత్తు. లృడర్థమందు, రాఁగలఁడు. ప్రోచు నను క్రియకు-బహువచన

మందు, ప్రోతురు. ప్రార్థనమందు, ప్రోవుము. చనియె, వినియె నిత్యాదిక్రియలకు భూతార్థమందు వచ్చు నెత్వము పరమైయుండఁగా, ఇకారము- ఇది మొదలైన వర్ణాగమములు బహువిధములు, ప్రయోగవేద్యము లావశ్యకము.

[అత్వాది=అత్వేత్వాదికార్యము, తత్సమానా మివ=తత్సమంబులకుం బలెను, దేశ్యానాం=దేశ్యము లైనటువంటి, క్రియాపదానాం=క్రియాపదములకు, స్యాత్=అవును. ప్రోచుచున్నాఁడు, ప్రోవఁగలఁడు, ప్రోచెన్, ప్రోచున్, పురుషేషు=ప్రథమ మధ్య మోత్తమ పురుషలయందును, వచనేషు=ఏకవచన బహువచనములయందును, అర్థేషు=భూతభవిష్యద్వర్తమాన తద్ధర్మములయందును, వర్ణాగమః=వర్ణాగమము, విశేషః=విశేషము, ఇందు కుదాహరణములు:—వచ్చు ననుక్రియకు, వర్తమానార్థమునందు వచ్చుచున్నాఁడు, భవిష్యదర్థమునందు,రాఁగలఁడు, భూతార్థమునందు వచ్చె, తద్ధర్మమునందు వచ్చున్, వ్యతిరేకమునందు రాఁడు, ఉత్తమపురుషయందు వత్తును, మధ్యమపురుషయందు వత్తువు, వచ్చెదవు, వచ్చితివి. ప్రార్థనమందు రమ్ము, రావే. ణిచ్చు, రప్పించె, రావించె. కర్మార్థమునందు రాబడెన్. ఇత్యాదులు చూచుకొనునది. ఈచెప్పిన సూత్రార్థముకంటె విశేషము లధర్వణవచనములవలనఁ దెలియునది.]

[కర్మణ్యనుబన్ధస్స్యా త్పతిధాతుః కర్తృవచ్చ తద్విధయః
ఆశిషి కావుత*కాతా వెడు తేత్యాద్యా భవన్తి కాకశ్చ.†

ఇది మూఁడు సూత్రములు, కర్మణి=కర్మార్థమునందు, పతిధాతుః=పత్ పతనే" అను ధాత్వర్థము, అనుబన్ధస్స్యాత్=అనుబంధ మౌను. ఘటింపఁబడుచున్నాఁడు, ఘటింపఁబడఁగలఁడు, ఘటింపఁబడఁగలరు, ఘటింపఁబడెన్, చేయఁబడుచున్నాఁడు. కర్తృవచ్చ తద్విధయః తద్విధయః=ఆవిధులు, కర్తృవచ్చ=కర్త్రర్థములవంటివియు నవును. "రమణీ నీకతన మాకు రాఁబడె నిట కున్"-ఆశిషి=ఆశీరర్థకమునందు, కావుత, కాత, ఎడు, త, కాక అనుశబ్దములు వచ్చును. రాముఁడు మమ్ము రక్షించుఁ గావుత, మిమ్ముఁబోషించుఁగాత, పాలిం

---

*మూలము-గావుత గాత గాక యని సరళాదిగా నున్నది. గాతావెడుమిత్యాద్యా- వెడమెత్యాద్యా- అనియూ నున్నది.

† రెండవప్రతిలో నీశ్లోకముతర్వాత, అత్వాదితత్సచు, అనుశ్లోకమున్నది.

చెడు, పాలింపుత, పాలించుఁగాక. ఆదిశబ్దము వలనను ప్రోవుతఁ, పోషించుతఁ, ఇత్యాదులు చూచుకొనునది.]

శా. పర్వేందుప్రతిమాననసుందరముఖీ పద్మోదరాంచద్విరా
  డర్వాదిత్యవిభుప్రపూజితపదా హర్యక్షరాడ్గామినీ
  శర్వాంభోరుహలోచనా ప్రవిలసచ్చామీకరాగారయు
  క్సర్వైశ్వర్యకరీ నగాధిపతనూజాతా జగన్మాతృకా!

గద్యము. ఇది శ్రీసకలభాషావాగనుశాసన నన్నయభట్ట విరచితాంధ్రశబ్ద చింతామణియందు సకలకవితా స్వతంత్రభట్టారక యెలకూచి బాలసరస్వతి కవిమహోపాధ్యాయప్రణీతంబైన శబ్దానుశాసనటీకాగ్రంథమునందుఁ బంచమము క్రియాపరిచ్ఛేదము.

[ ] ఇట్టిగుర్తుల నడుమనున్న విషయము 4095 గ్రంథములోనిదానికంటె రెండవ ప్రతిలోఁ క్రియా పరిచ్ఛేదమున భేదముగానున్నది.